Etelhem kyrka

Karaktärisering 2023

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

Gotlands Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2025/160161.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning 4
Bakgrund 4
Syfte 4
Metod 4
Visby stifts kyrkor 5
Omgivningar 7
Etelhem socken 7
Kyrkomiljön 7
Kyrkogården 8
Kyrkogårdens huvuddrag 8
Historik 10
Nulägesbeskrivning 15
Kyrkobyggnaden 30
Kyrkans huvuddrag 30
Byggnadshistorik 35
Nulägesbeskrivning 41
Restaureringar 107
Arkeologi 115
Fornlämningar 116
Arkeologiska undersökningar 116
Värdering 116
Allmänt 116
Kyrkobyggnaden 119
Kyrkans inventarier 120
Kyrkogården 120
Händelselista Etelhem kyrka 121
Lagskydd 126
Källor och litteratur 128
Otryckta källor 128
Tryckta källor 128
Kartor 128

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024**.**

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

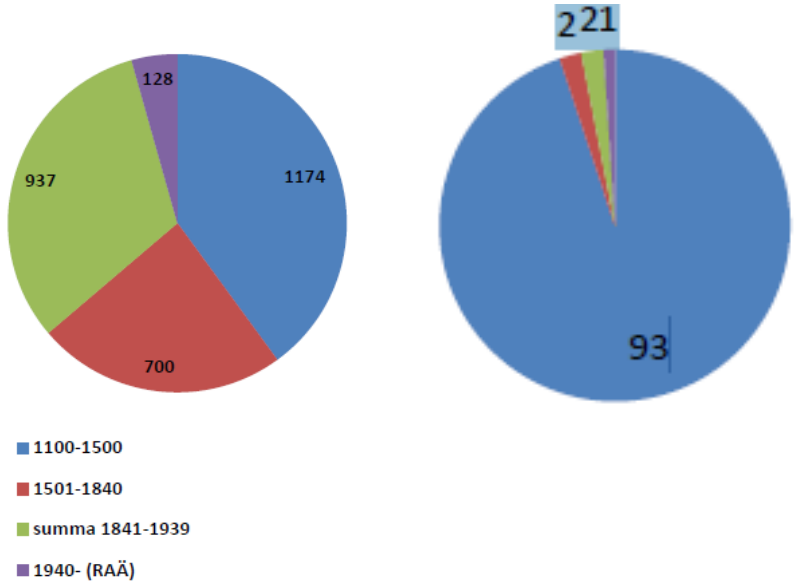
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruppsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

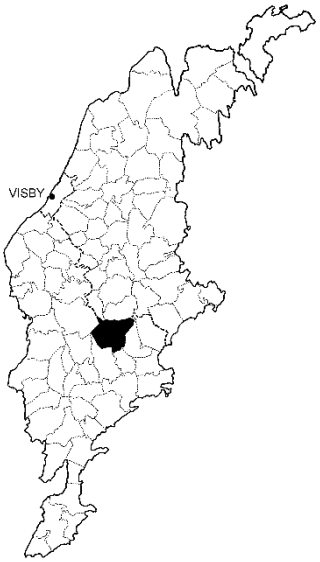

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Etelhem socken

Etelhem kyrka ingår i Fardhem-Garde pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 40 km från Visby. År 2022 var invånarantalet i socknen 298 personer.

Kyrkomiljön

Kyrkogården i Etelhem begränsas i väster av den tidigare landsvägen mot Roma genom Etelhem samhälle. I norr ligger den tidigare skolan, numera församlingshem, med skoltomten. I öster gränsar kyrkogården mot ett smalt grönområde och viss sparsam bebyggelse, och i söder mot en i sen tid anlagd parkeringsplats och delar av ett ängsområde. I öster och nordost är landskapet öppet.

Etelhem kyrkomiljö fotograferad från ovan sydväst 2023. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

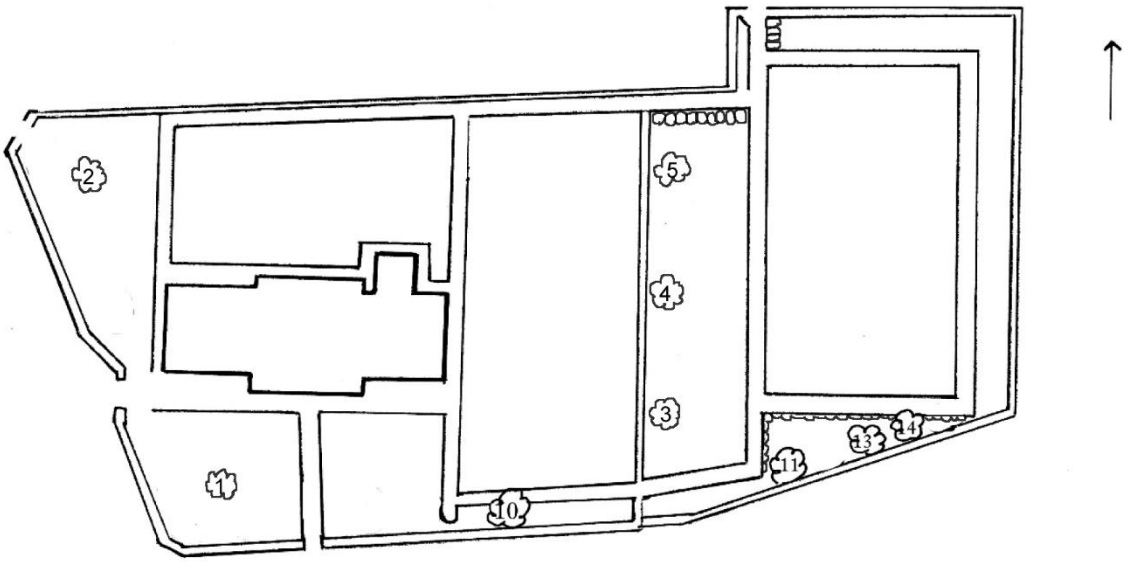
Etelhem kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Den utvidgades åt öster 1951 och en äldre stenmur markerar gränsen mellan den äldre och yngre delen. Kyrkogården saknar träd och har en öppen karaktär, men omges av trädplanteringar vilket ger en rumslighet.

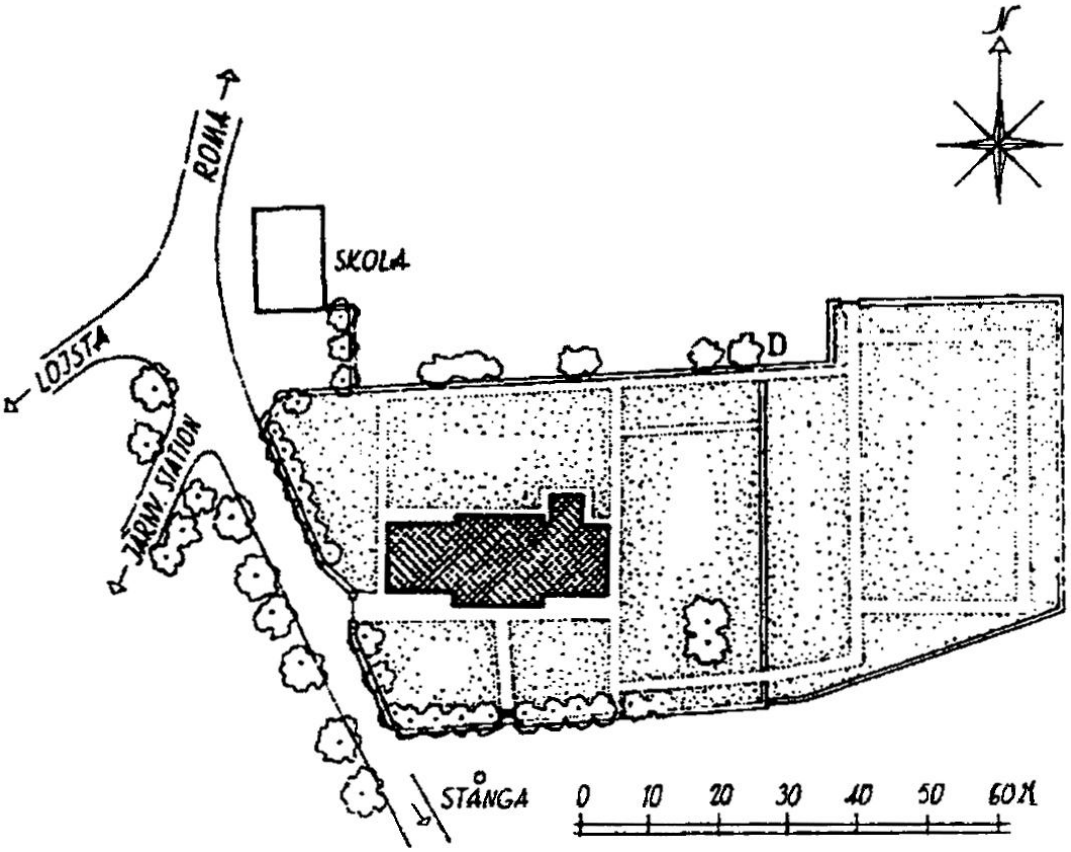
Etelhem kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, nordost 2023. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Etelhem kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, öster 2023. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Situationsplan över Etelhem kyrka 2009. Reviderad 2023 av Gotlands Museum.

Situationsplan över Etelhem kyrka 1943 av J. Söderberg, kompletterad 1965. Ur Sveriges Kyrkor 105, Gotland V:1 (1965).

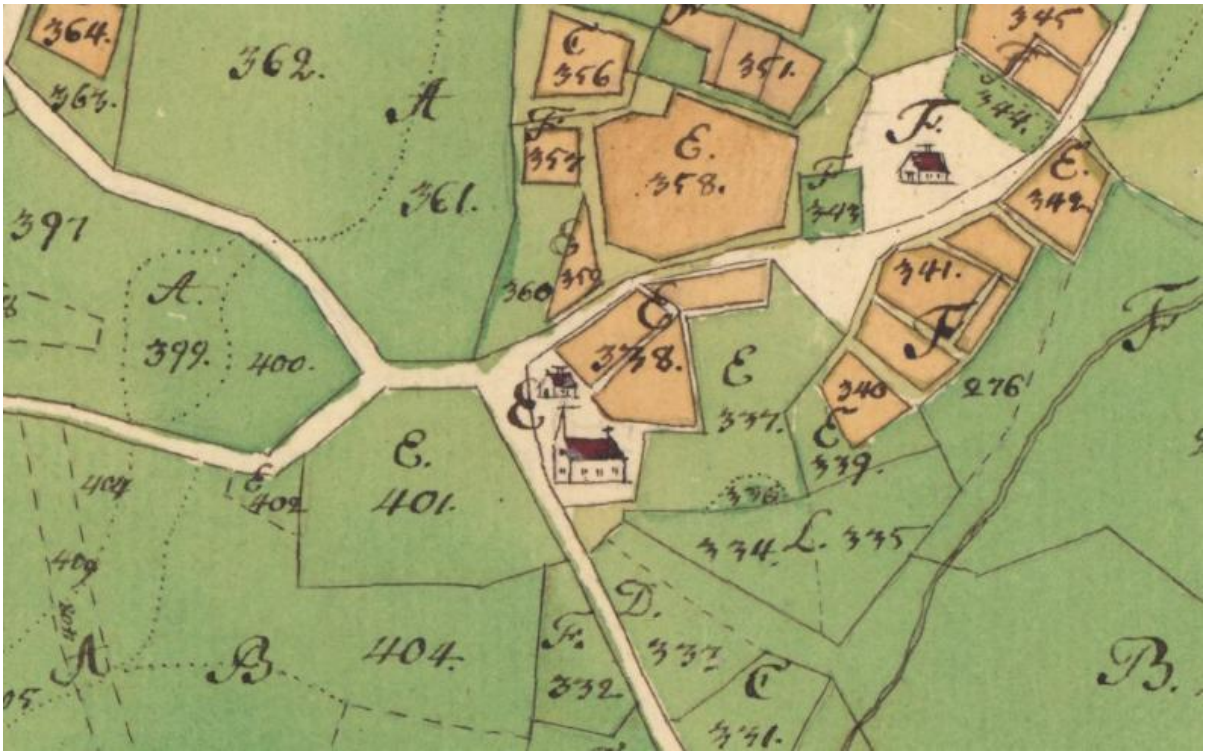
Historik

Skattläggningskartan från 1753 visar att kyrkan omges av åkermarker i nordost. I övriga väderstreck finns ängs- och betesmarker. På laga skiftes karta från 1883 syns kyrkogårdens omfattning innan utvidgningen 1951.

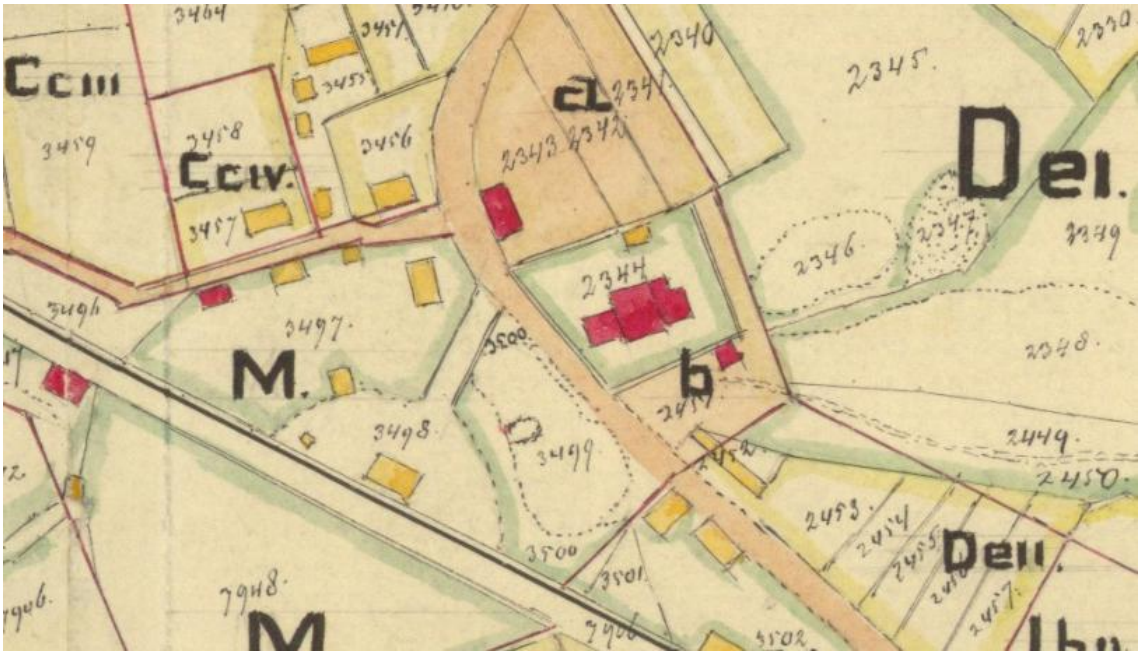
Vid visitationen 1765 konstaterades att nästan alla begravningar skedde inne i kyrkan på grund av den ”nedriga och sanka jordmånen uppå Kyrkogården”. Detta ansågs olämpligt av sanitära skäl. Dessutom skadades kyrkans golv vid varje gravsättning. Kyrkogården förbättrades genom påförande av jord och vid 1700-talets slut skedde de flesta begravningar på kyrkogården. 1774 beslutades att anskaffa en landsvägsbom vid kyrkan för att förhindra folket att köra förbi vid gudstjänster. Liknande hinder fanns bland annat vid Gammelgarn och Östergarn kyrkor.

Kyrkogården har haft stigluckor vid ingångarna. År 1856 anskaffades kalk och bräder för ”nya Likportens uppställande”. Den södra stigluckans hade enigt P A Säve (teckning?) ett låsvred med inskriften ALIIS IN SERVIENDO CONSUMOR 1574 (Jag förnötes genom att tjäna andra 1574). Stigluckorna ersattes i söder och väster av grindar med portstolpar av huggen kalksten utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869.

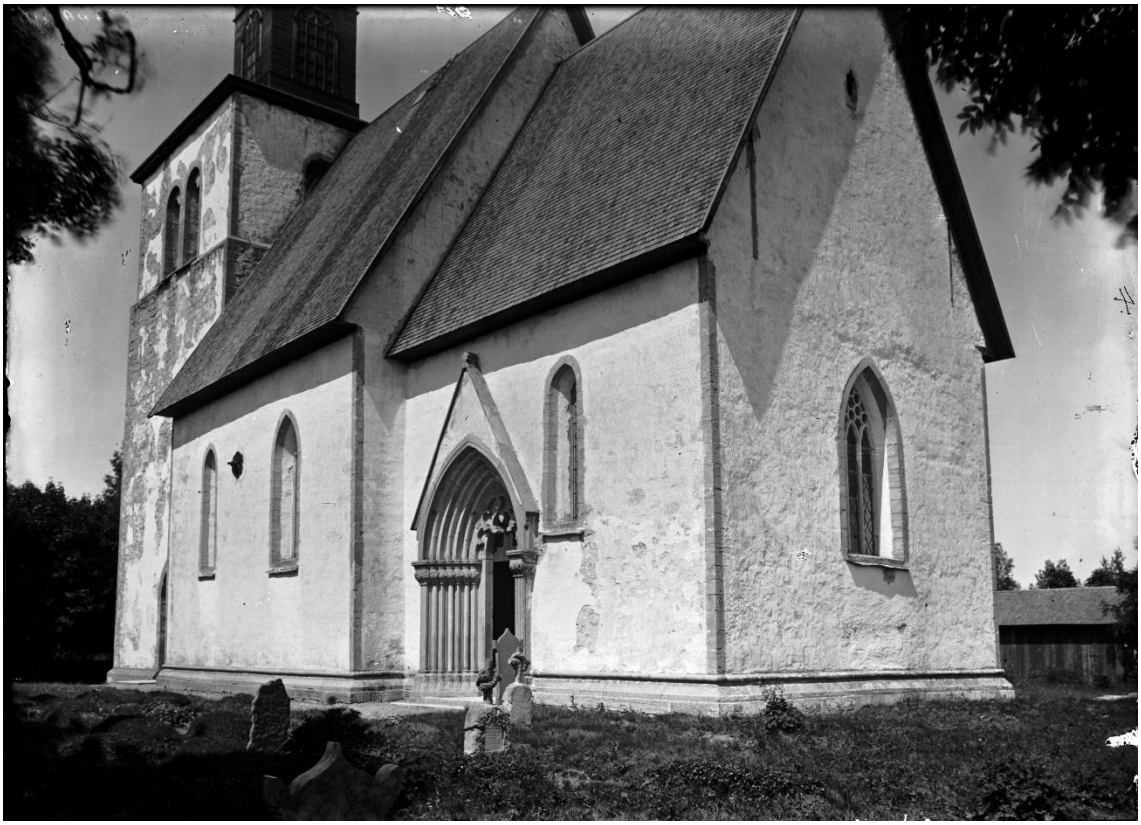
Kyrkogården utvidgades med ett stort område i öster 1951 efter förslag av Olle Karth. I väster lämnades den gamla muren kvar fullt synlig i markplanet. I samband med restaureringen av kyrkan uppställdes vid kyrkogårdens södra mur ett antal gravstenar, de flesta från 1800-talet och 1900-talets första decennier.

Skattläggningskarta 1753.

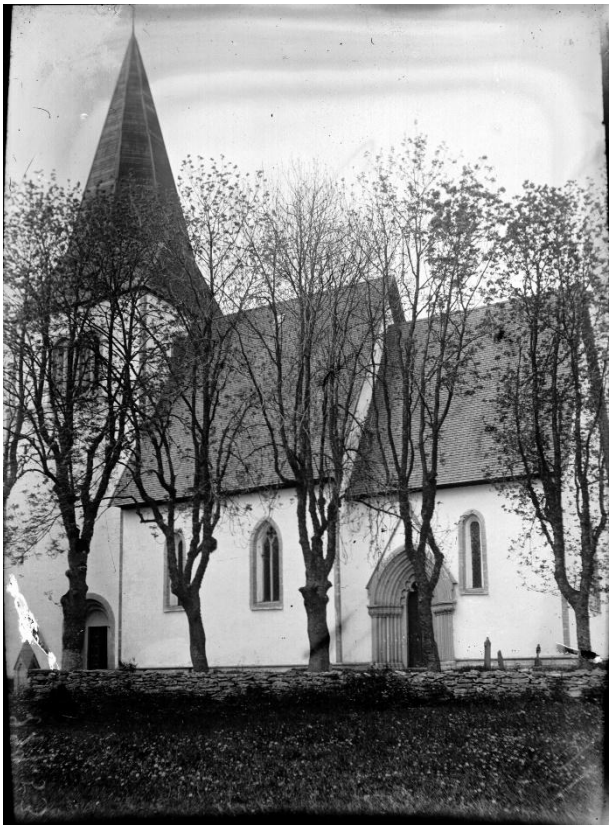
Laga skiftes karta 1883. På kartan kyrkogårdens utsträckning innan utvidgningen åt öster 1951.

Etelhem kyrka och kyrkogård fotograferade från sydost. Kyrkogården är bevuxen med högt gräs. Söder om kyrkan anas gravkullar omgivna av grusade ytor. Söder om koret står en del högresta gravvårdar. Foto Olof Sörling 1889, ATA.

Gravkullar öster om kyrkan. Foto Anders Roland 1910, ATA.

En trädkrans omger kyrkogården. Foto Einar Erici 1914, ATA.

Foto Bertil Berthelson. 1944, ATA.

Den södra ingången till kyrkogården som är omgiven av en trädkrans. Foto Bertil Berthelson. 1944, ATA.

Den östra delen av kyrkogården. Foto Sören Hallgren 1959, ATA.

Ingång från söder. En pargrind i trä flankeras av portstolpar av huggen kalksten utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869. Foto Sören Hallgren 1963, ATA.

Gravvårdar uppställda vid den södra kyrkogårdsmuren vid kyrkans restaurering 1957-1958. Foto Sören Hallgren 1962, ATA.

Nulägesbeskrivning

Genom en stor utvidgning 1951 i öster med 44 meter, har kyrkogården i dag en närmast rektangulär form. Den äldre och yngre delen avgränsas av en låg mur – den gamla kyrkogårdsmuren. Hela kyrkogården omges av kalkstensmurar, den äldre delen av en bruksmurad mur och den yngre av kallmurar. Murarnas sträckning är i söder 99 meter, i öster 44 meter, i norr 120 meter och i väster 57 meter. Höjden och bredden varierar något. Murarna kring den yngre delen är låga. Kring den äldre delen varierar höjden mellan 60-95 cm och bredden varierar 60-75 cm.

Den äldre kyrkogården har tre ingångar. I söder och väster finns dubbla grindar i svartmålat smidesjärn mellan murade portstolpar av kalksten med pyramidformade överstycken, vilka är korskrönta. Portstolparna är utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869. Väster om den södra ingången ligger en trolig gravhäll som används som krön för muren. I det nordvästra hörnet har senare tagits upp en öppning med en grind i svartmålat smidesjärn mellan trästolpar. Till den yngre delen av kyrkogården leder en ingång från församlingshemmets tomt i norr. Ingången är försedd med dubbla järngrindar i svartmålat smidesjärn mellan murade fyrkantiga kalkstensstolpar med pyramidformade överliggare.

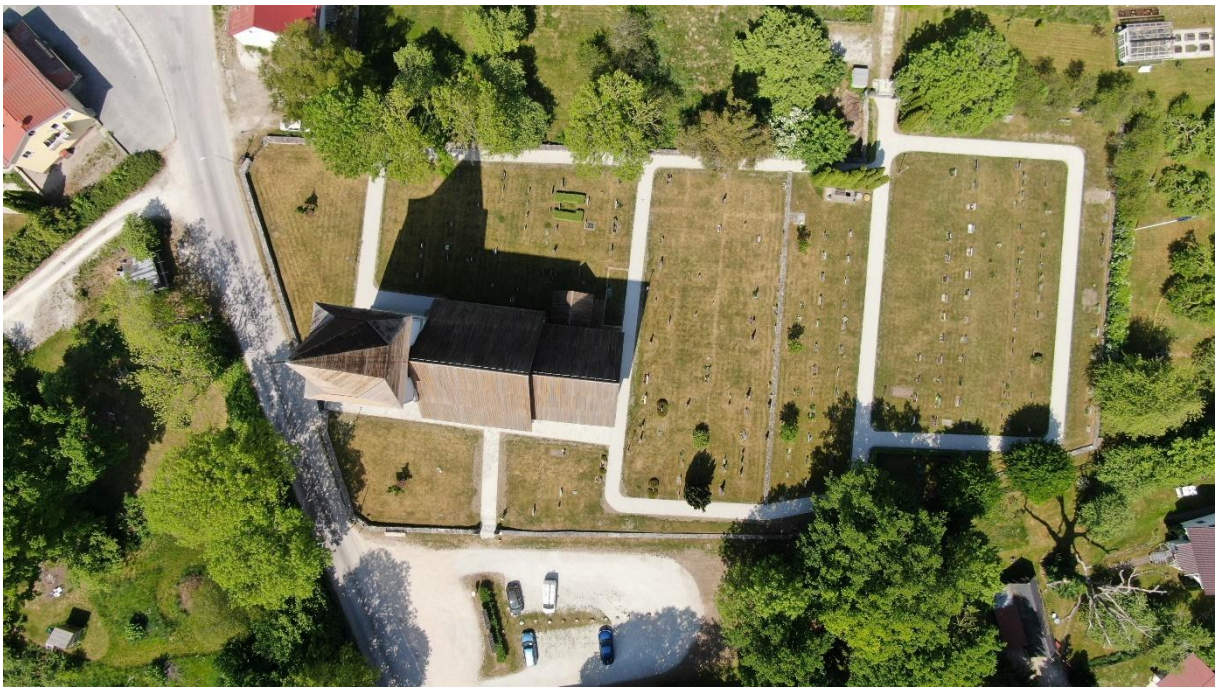
På kyrkogårdar finns gångar belagda med grus och cementplattor Från den västra och södra ingången till kyrkan är gångarna belagda med cementplattor. Övriga gångar är belagda med hårdgjort grus. På kyrkogården finns sju belysningsstolpar.

Kyrkogårdens äldre del saknar idag trädkrans. I den södra och västra delen av kyrkogården finns unga lindar (nr 1-2). Den yngre delen av kyrkogården har en trädrad med äldre hamlad lind (nr 11, 13-14) i söder. Solitärt växer tre yngre körsbärsträd (nr 3-5). De äldre lindarna planterades för ca 60 år sedan. Mellan gravkvarteren finns planteringar med låga häckar. I den yngre kyrkogårdens norra del finns trädrader med tujor.

Gravarna på den äldre delen är koncentrerade till öster och norr om kyrkan. Söder om kyrkan finns endast några få synliga gravar. En minneslund anlades 2005 vid den sydöstra kyrkogårdsmuren. Den omges av en låg kalkstensmur och en häck med buxbom.

Etelhem kyrka och kyrkogård fotograferad från sydost 2023. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Etelhem kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan 2023. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Ingång från söder. En konstmässigt utformad pargrind i svartmålad smidesjärn mellan portstolpar i kalksten med pyramidformade överstycken krönta av kors. Portstolparna är utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869. Foto ES 2023.

Ingång från väster med liknande utformning som i söder. En konstmässigt utformad pargrind i svartmålad smidesjärn mellan portstolpar i kalksten med pyramidformade överstycken krönta av kors. Portstolparna är utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869. Foto ES 2023.

Ingång från nordväst. En svartmålad pargrind med liknande utformning som ingångarna i söder och väster mellan stolpar i trä. Foto ES 2023.

Ingång från norr till den yngre kyrkogården i öster. En konstmässigt utförd pargrind i svartmålad smidesjärn mellan murade fyrkantiga kalkstensstolpar med pyramidformade överliggare. Foto ES 2023.

Den södra mursträckningen fotograferad från öster.
Foto ES 2023.

Den västra mursträckningen fotograferad från söder
Foto ES 2023.

Den norra mursträckningen fotograferad från väster.
Foto ES 2023.

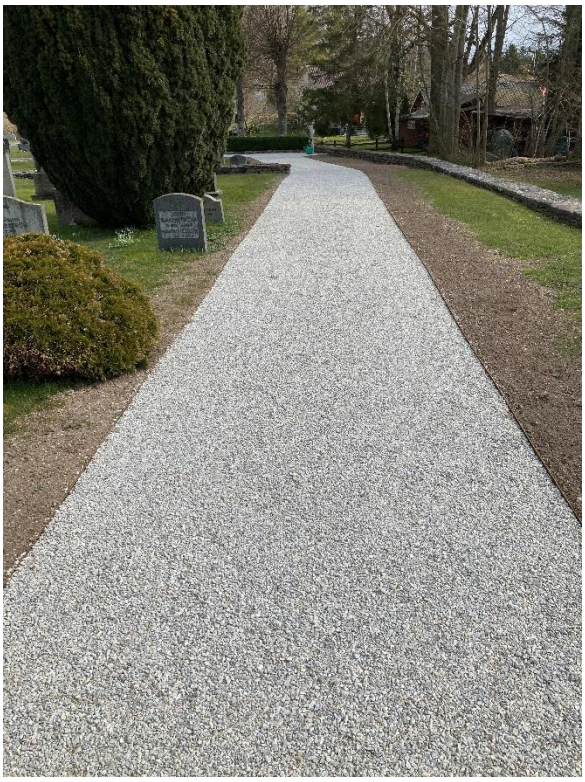
Den östra mursträckningen fotograferad från norr.
Foto ES 2023.

En gång med belagd med betongplattor sträcker sig längs kyrkans södra fasad. Foto från väster, ES 2023.

Gång belagd med hårdgjort grus öster om kyrkan. Foto ES 2023.

Gång belagd med hårdgjort grus på den yngre kyrkogården öster om kyrkan. Foto ES 2023.

Gång belagd med hårdgjort grus norr om kyrkan. Foto ES 2023.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2023.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den östra äldre delen av kyrkogården fotograferad från söder. I bakgrunden syns basen på den äldre muren som avgränsade kyrkogården mot öster. Foto ES 2023.

Den yngre delen av kyrkogården fotograferad från sydväst. Foto ES 2023.

Den yngre delen av kyrkogården fotograferad från nordost. Närmast syns en del av den äldre kyrkogårdsmuren. Foto ES 2023.

Den yngre delen av kyrkogården fotograferad från sydost. Foto ES 2023.

Minneslund i den sydöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2023.

Den yngre delen av kyrkogården fotograferad från nordost. Foto ES 2023.

Den yngre delen av kyrkogården. Östra delen fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvård i kalksten från 1930-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i rödaktig kalksten från 1920-talet omgiven av en buxbomshäck. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning med omgivande buxbomshäck. Foto ES 2023.

Gravvård i granit med ovanlig utformning från omkring 1920. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i svart granit från 1920. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i kalksten. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i svart granit från 1920-talet. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i svart granit från 1935/36. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Etelhem kyrkas silhuett kan sägas ge en karaktäristisk bild av en gotländsk kyrka. Ett torn med högrest och spetsig huv invid ett långhus och kor med brant takfall, allt med en lite krum karaktär då tornets murade del inte når upp till samma monumentala resning som kyrkan i övrigt. Det låga tornet är här, som i många av Gotlands andra kyrkor, en återstod av en äldre kyrkobyggnad, och avsågs sannolikt att vid tillfälle byggas på till större höjd. Detta projekt hann dock inte genomföras innan öns intensiva kyrkobyggnadsperiod avstannade vid 1300-talets mitt, men även på 1860-talet fördes en diskussion om att mura på tornet. Samtidigt kan denna silhuett problematiseras på olika sätt. Takresningen på långhus och kor har behållit sin ursprungliga resning medan det kanske mer typiska är att den har sänkts något så att många kyrkor inte längre uppvisar samma branta resning som i Etelhem, där korgaveln med sitt fönster bäst återger de gotiska proportionerna. Vad gäller tornhuven härrör dess form från 1910-talet. Den är ritad i anslutning till gotländsk tradition och troligen inte olik den medeltida huven men föregicks av en lanternin från 1791 på ett lågt torntak. Kyrkans puts är något blågrå i sin ton, ett tillägg från omputsningen 1962.

Tornet har ovanligt kraftiga proportioner och är till planen lika stort som koret, mellan vilka det närmast kvadratiska långhuset reser sig kring en samlande smäcker mittkolonn. Huvudingången på tornets södra sida är en ovanligt stor romansk portal medan den gotiska korportalen är kyrkans största. Det ljusa kyrkorummets med sin svala färgsättning har en av Gotlands rikare bevarade medeltida glasmålningssviter och präglas i övrigt av en inredning från 1950-talet med en lätt och öppen karaktär.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2023.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2023.

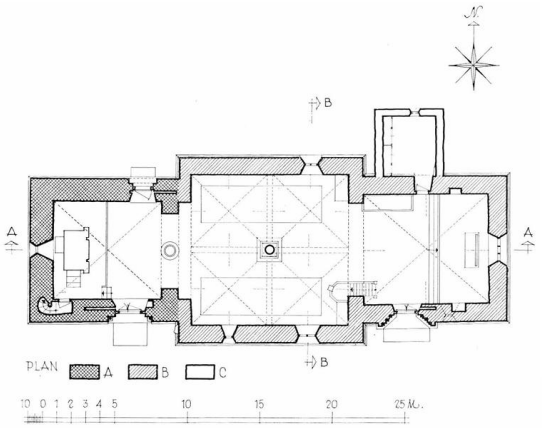

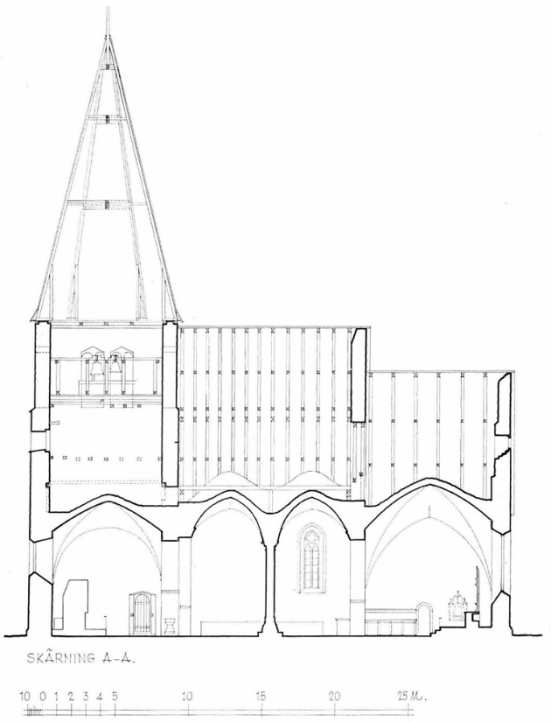
Exteriör från nordväst. Foto JL 2019. Ovan till höger samt nedan flygbilder från söder, sydöst och sydväst. Foto Pär Malmros 2020 respektive 2023, Visby stift.

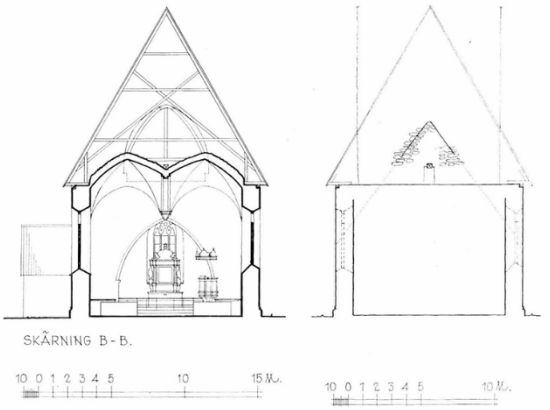

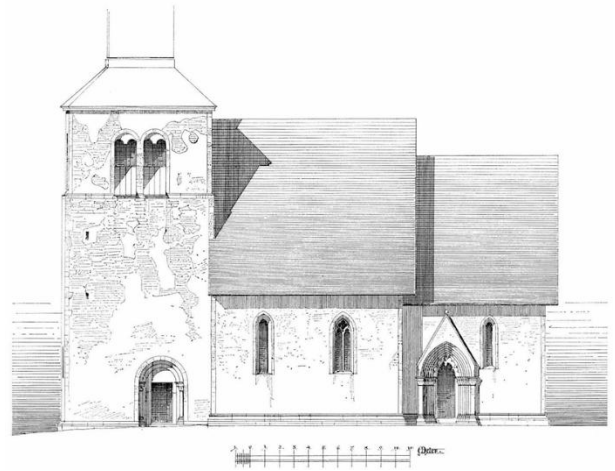

Plan. Byggnadsperioder, A: 1200-talets förra hälft, B: omkring 1300, C: troligen 1600-talet, eventuellt senare. Nedan längdsektion mot norr, tvärsektion av långhuset mot öster och mot väster invid tornets östra gavel med markerade spår från gavelröstet på ett äldre långhus. Uppmätning John Söderberg 1961-1965, efter Sveriges Kyrkor 105, Gotland V:1 (1965).

Fasad mot söder. Uppmätning Fredrik Sundbärg, Erik Josephson och Folke Zettervall 1886, renritad av Folke Zettervall 1887. Efter Sveriges Kyrkor 105, Gotland V:1 (1965).

Byggnadshistorik

Den nuvarande kyrkans torn byggdes vid 1200-talets början, långhuset och koret omkring år 1300 och sakristian efter medeltiden, troligen på 1600-talet. Tornet byggdes intill en äldre murad kyrka om vilken inte mycket är känt. Kvar från denna kyrka finns ett avtryck på vinden i tornets östra mur som visar västra långhusgavelns höjd, förmodligen den norra långhusportalen, ett skulpterat lejon i sten som är sekundärt inmurat i södra vinkeln mellan torn och långhus samt troligen glasmålningsrutan i korets södra fönster. Långhuset var förmodligen lika brett eller smalare än tornet och hade i öster troligen ett smalare och lägre kor samt möjligen en absid. Några grundmurar har dock inte påträffats, troligen beroende på att kyrkans golv i stor utsträckning använts för gravar, och murarna uppvisar inte tydlig förekomst av återanvänd sten. Den äldre kyrkans höjd, samt den återanvända portalen och skulpturen visar dock att den var murad. Skulpturens ursprungliga sammanhang är inte känt, men möjligen ingick den i en portalomfattning. Utformningen talar för en tillkomsttid vid slutet av 1100-talet. Intill långhusgaveln och således inte ridande på denna restes under 1200-talets början det nuvarande tornet. Dess kraftiga proportioner måste ha varit än mer framträdande intill den äldre kyrkan. Relationen mellan tornet och långhuset kan ha motsvarat kyrkor som Akebäck, Mästerby eller Fide som alla har ett torn som är stort jämfört med resten av kyrkan.

När tornet byggdes flyttades huvudportalen dit från långhusets södra sida. Tornets bottenvåning framstod nu antingen som en förhall eller som en förlängning av långhuset mot väster, så som den gör i kyrkor som Ala, Hemse och Lojsta. Medan den gamla sydportalen placerades i tornets norra sida skapades en ny och stor portal i söder. Kyrkan fick därvid den ingångslösning som under 1200-talet kom att prägla flera kyrkor med två motställda ingångar på tornets södra och norra sidor, medan västfönstret kunde lämnas fritt utan storlekanpassning till en västportal. Troligen var Etelhem ett av de tidigare tornen med denna placering av portalerna, för vilken S:t Per i Visby torde ha varit förebild. Förutom att rymma klockor, utvidga kyrkorummet samt att ge kyrkan en monumentalare karaktär togs en del av tornet i bruk för förvaring. En lastport i väster strax nedanför ljudgluggarna har lett in till en magasinsvåning, som har nåtts på annat sätt än genom murtrappan som var klockarens väg upp till klockorna. Delar av lastbommen finns kvar. Valvet och tornbågens lägre västra del visar höjden på det äldre långhuset. Att valvet har rundbågiga sköldbågar talar för att det är ursprungligt även om murbågen, som i ett antal andra kyrkor på Gotland, är den plats där gotikens spetsbåge gjort sitt första intåg.

Omkring år 1300 skedde en genomgripande omgestaltning av kyrkan. Det gamla koret och långhuset ersattes av ett nytt kor och långhus, formgivna i en reslig gotisk stil. Möjligen kan koret ha rests först, intill det äldre långhuset, men bygget av det nya långhuset har sedan följt, sannolikt utan nämnvärt uppehåll. Kontrasten mellan det äldre, romanska långhuset med kor och det förnyade kyrkorummet torde ha varit stor. Det nya långhuset försågs inte med portal medan det nya koret fick en rikt utstyrd gotisk portal med vimperg (gavelröste). Sannolikheten att man tänkt att den mycket mindre romanska tornportalen skulle fortsätta att fungera som huvudportal i den fullbordade gotiska kyrkan är inte stor. Möjligen kunde den ha tänkt ersättas av en större, gotisk portal. Mera troligt vore dock att det västra av långhusets båda fönster, vilket är enklare än det östra, bara var ett provisorium i väntan på en ny och större gotisk långhusportal. Tornet var sannolikt tänkt att stå kvar, men med påbyggda murar så att det bättre harmonierade med långhustakets höjd. Det har kraftiga proportioner som lätt borde kunna kompletteras till en mer passande höjd, för vilket fler exempel finns på Gotland. Emellertid skedde inte så. Samhällets förändrade förutsättningar har redan nämnts som orsak, men ett bidragande skäl kan möjligen ha

varit en tvekan kring tornets hållfasthet. Det är kraftigt, men murarna är inte så tjocka som i en del andra torn, varför det kan ha varit aktuellt med att riva det innan ett nytt kunde byggas, något som hade inneburit ett väsentligt större projekt.

Kyrkan försågs inte med sakristia förrän långt efter korets byggnadstid, men det förefaller som att man förberedde en sådan. Den nuvarande ingången till sakristian har en huggen rundbågig omfattning, vars välhuggna kalkstensblock synes vara samtida med koret. In mot sakristian är dörrnischen högre än sakristians innertak. (Även Grötlingbo och Hablingbo synes ha haft motsvarande förberedelser för långt senare tillkomna sakristior.) När sakristian byggdes är inte känt, men har antagits vara på 1600-talet.

Senare förändringar av kyrkan gjordes 1791, då en huv med okänt utseende, men troligen inte olik den nuvarande, ersattes av en lanternin på lågt tak, utförd av Nils Gardelin efter en 1788 fastställd ritning av Carl Fredrik Adelcrantz. En tid senare, kanske 1805, upptogs ett enkelt rektangulärt fönster på långhusets norra sida. En omfattande restaurering 1879-1883, som bland annat var tänkt att inbegripa en ny tornhuv på murade gavelrösten, avgränsades till kyrkorummets inredning samt till att det norra fönstret förstorades och fick samma form som fönstret mitt emot i söder. Nästa större förändring av exteriören gjordes 1911 då lanterninhuven ersattes av en hög och spetsig huv, inspirerad av andra gotländska tornhuvar, ritad av byggmästaren Nils Pettersson, som vid samma tid ritade helt nya tornhuvar och takryttare i anslutning till gotländsk tradition på Hejdeby, Havdhem, Väte, Hogrän och Träkumla kyrkor. I slutet av 1910-talet tillkom en skorsten över långhusets östra gavelröste, riven 1985 eller 2002, varvid teglet användes för igenmurning av de östra ljudgluggarna. Vid en yttre restaurering 1985 nybyggdes tornhuvens konstruktion samt takstolen över långhus och kor men följande den tidigare formen.

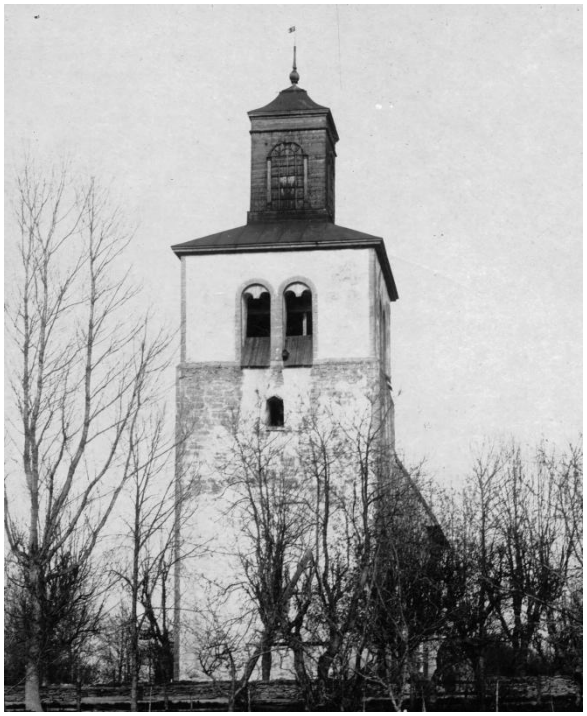

Ritning till ny tornhuv 1788, byggd 1791. Riksarkivet, Överintendentsämbetet, kyrkliga byggnader E 78:1. Till höger teckning av kyrkan från sydöst, troligen från 1800-talets förra hälft. Foto i Gotlands Museums arkiv (913_17).

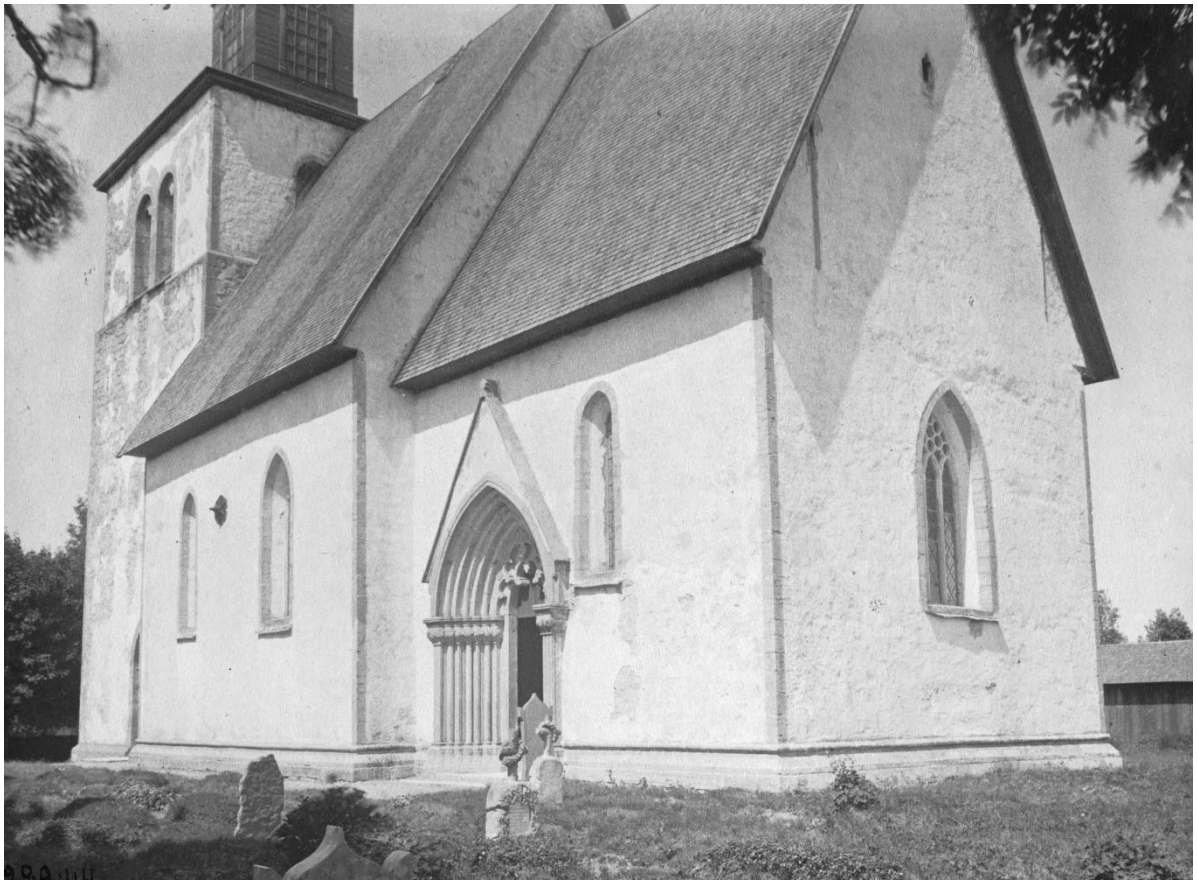

Exteriör från söder och norr vid 1800-talets slut. Foto omkring 1880 respektive C. E. Lönngren 1894, Gotlands Museum (913_12, 913_8).

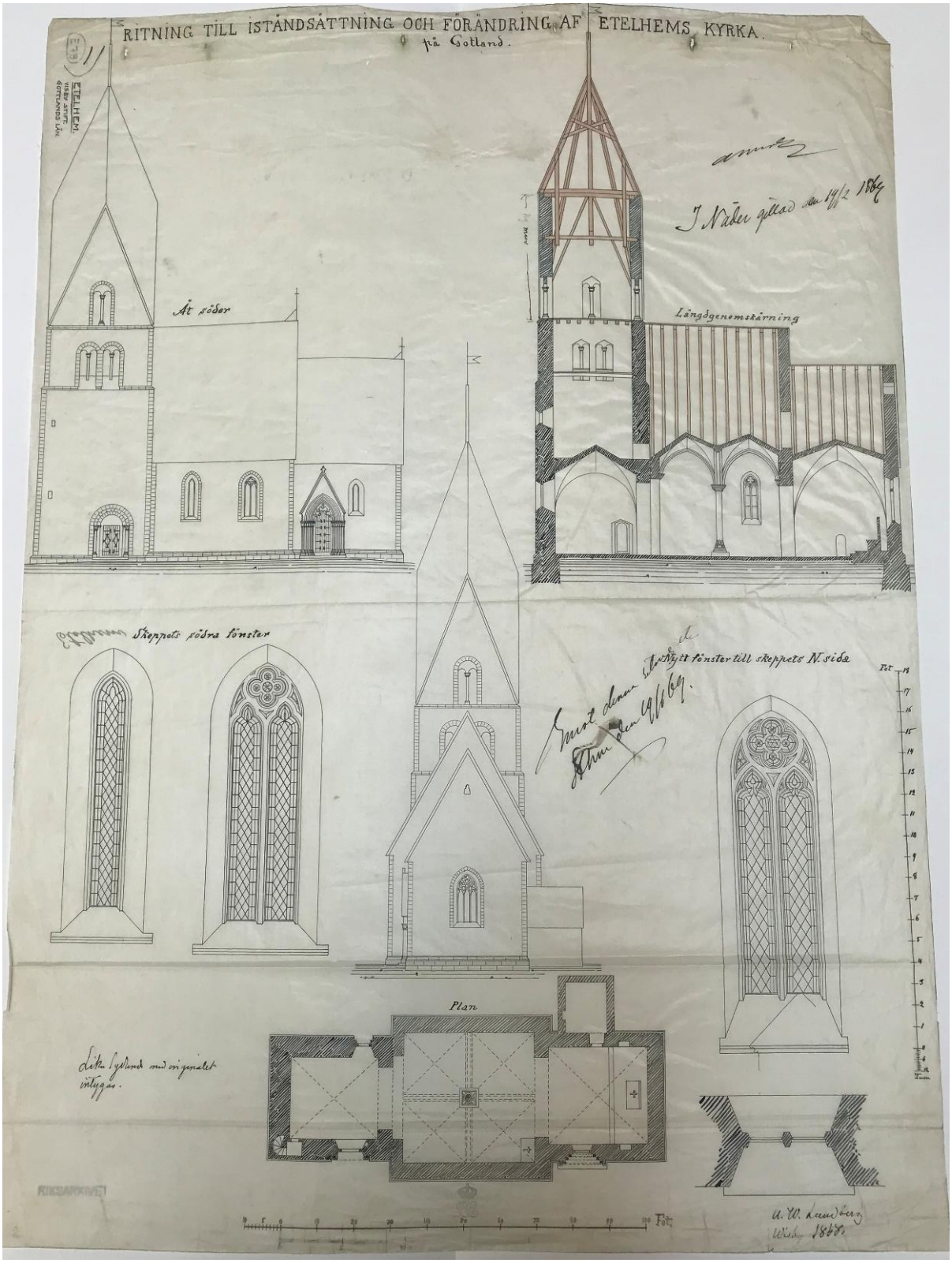

Tornet från väster. Foto 1900 i ATA samt uppmätning av Fredrik Sundbärg, Erik Josephson och Folke Zettervall 1886, renritad av Folke Zettervall 1887, ATA (Go 486 B).

Exteriör från sydöst vid 1800-talets slut. Foto Olof Sörling 1889, ATA.

Förslag till ny tornhuv med murade gavelkrön. Ej genomfört på detta vis. Ritning August Waldemar Lundberg 1867. Riksarkivet, Överintendentsämbetet, kyrkliga byggnader E 78:2.

Konstruktionmodell för den 1911 byggda tornhuven. Foto JL 2023. Till höger exteriör från sydöst strax efter att nuvarande tornhuven tillkom. Foto Einar Erici 1914, ATA.

Exteriör från öster samt nordöst. Foto Bertil Berthelson 1944 respektive Sören Hallgren 1963, ATA.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan består av fyra adderade byggnadskroppar, torn med spetsig huv, långhus och kor med högresta sadeltak i linje med varandra samt en i sammanhanget liten sakristia intill korets norra mur. Byggnaden är byggd av kalksten, men inslag av sandsten, som i norra tornportalen, och putsad med en gråfärgad ”activanputs” från 1962. Kyrkan har faltak av trä utom tornet som har liggande träpanel. Södra tornportalen är en rundbågig och ovanligt vid portal med överdelens arkivolter och tympanon i ljusröd kalksten medan nedre delens poster och kolonnetter har dekorativt växelvis grå och ljusröd kalksten. I södra hörnet mellan tornet och långhuset är inmurad ett skulpterat lejon i sandsten från den äldre kyrkan. Långhuset och koret har spetsbågiga fönster varav det östra fönstret har rikast utformning med masverk och poster och två av fönstren i söder endast har odelad lansettform. Det norra fönstret fick sin form i slutet av 1800-talet medan det rundbågiga tornfönstret härrör från tornets byggnadstid under 1200-talets förra hälft. Korportalen är kyrkans rikaste, en flersprångig perspektivportal med kolonnetter och dekorerad med växtornamentik och geometriska mönster. Nordportalen är enklast med enkla språng och arkivolter av sandsten. Den oregelbundna sammanfogningen talar för att den är flyttad och har sannolikt utgjort det tidigare långhusets huvudportal. I väster framträder högt upp en lastport och ovanför denna, klockvåningens parställda ljudgluggar med kolonnetter i trä, insatta troligen 1911. Tornhuven har en åttkantig form på fyrkantig bas med skråkanter ut mot hörnen.

Exteriör från söder. Foto JL 2023.

Stenskulptur i hörnet mellan tornet och långhuset på södra sidan, troligen överflyttad från det äldre långhuset och koret, sedd diagonalt samt frontalt från väster. Foto JL 2019 respektive 2023.

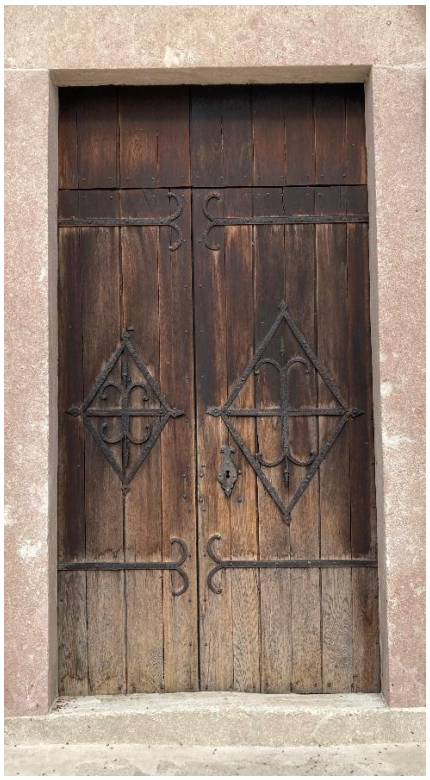

Tornets sydportal. Foto JL 2023.

Tornets sydportal i perspektiv från sydväst och sydöst. Foto JL 2023.

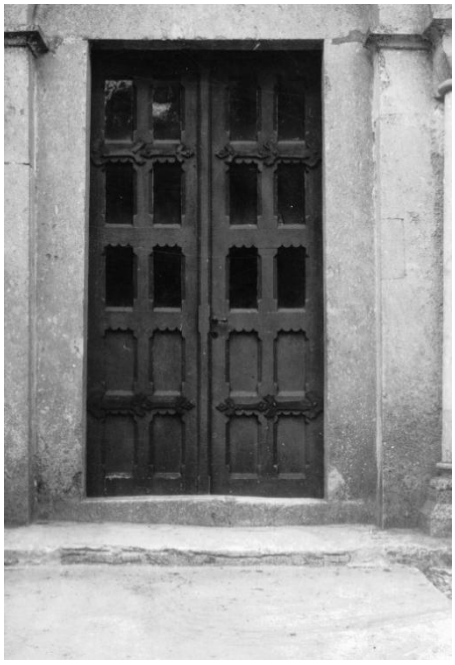

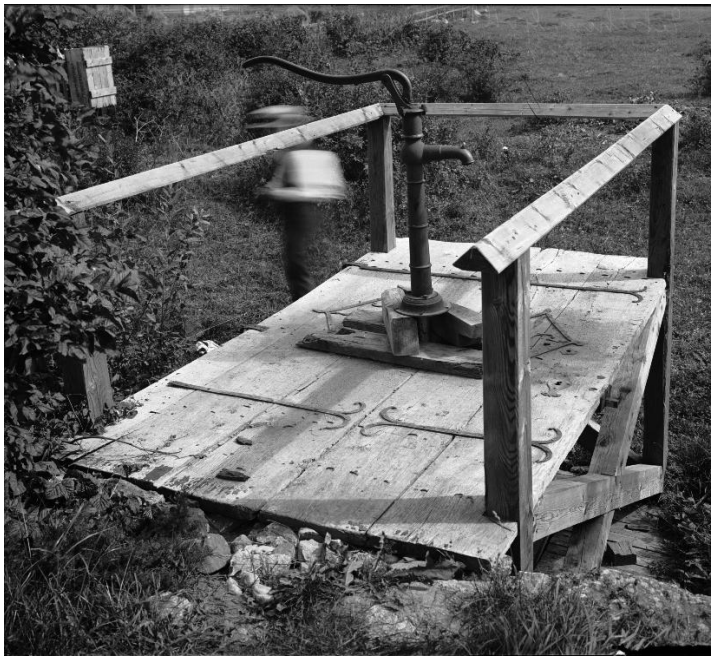

Södra tornportalens dörr från 1957-1958. Till höger portalens tympanon och arkivolter. Foto JL 2023.

Södra tornportalen. Foto Anders Roland 1910, ATA.

Södra tornportalens dörr från 1800-talets senare del, avlägsnad 1957-1958. Foto i ATA. Till höger äldre trädörr, återanvänd som däck kring brunnspump. Foto Alfred Edle 1924, ATA.

Långhusets och korets sydfasader. Foto JL 2023.

Långhusets södra fönster. Foto JL 2023.

Korportalen och korets södra fönster. Foto JL 2023.

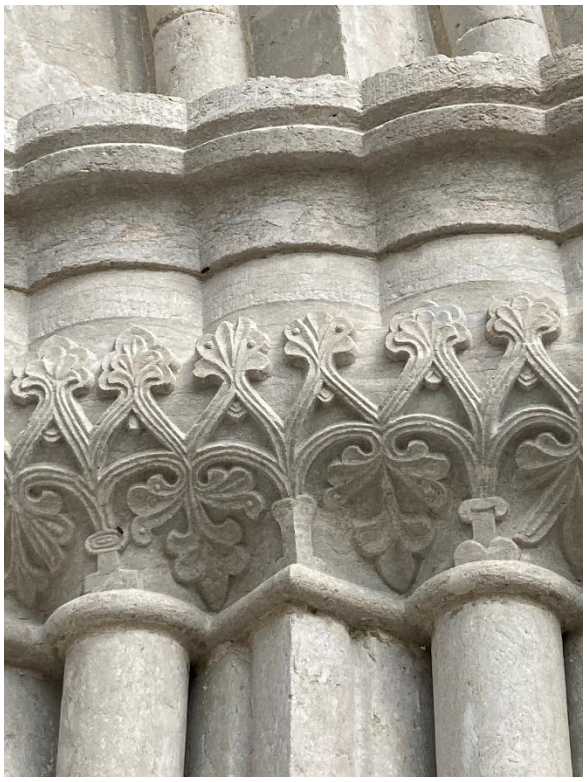
Korportalen samt långhusets sydöstra hörn från sydöst. Till höger sockeln vid mötet mellan kor och långhus. Foto JL 2023.

Korportalens tympanon, arkivolter och kapitälband från sydväst. Foto JL 2023.

Korportalens västra kapitälband. Foto JL 2023.

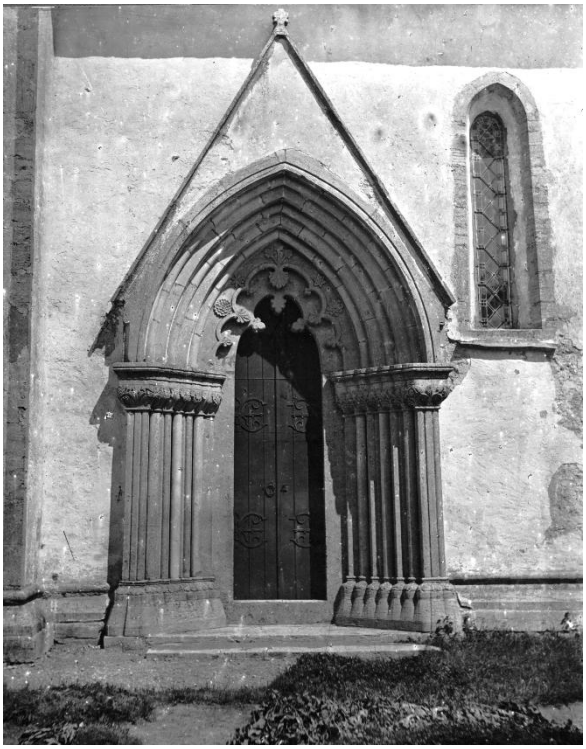
Korportalens östra kapitälband, detalj samt dess avslutning mot öster. Foto JL 2023.

Överst korportalens basparti från sydväst. I mitten västra basbandet. Nedan till vänster östra basbandets yttersida. Foto JL 2023. Nedan till höger korportalen vid 1800-talets slut. Foto Olof Sörling 1889, ATA.

Korets östra fönster. Foto JL 2023. Till höger ljusglugg i östra gavelröstet. Foto Pär Malmros 2023, Visby stift.

Kyrkans östra och norra fasader. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Sakristian från nordöst och norr. Foto JL 2023.

Sakristian från nordväst samt långhusets nordöstra hörn. Foto JL 2023.

Utskjutande trästycke i korets norra fasad ovanför sakristians tak. Till höger koret och långhuset från nordöst. Foto JL 2023.

Långhusets nordöstra del samt det norra fönstret. Foto JL 2023.

Långhusets sockel i norr och nordväst samt mötet med tornets norra sockel. Foto JL 2023.

Långhusets nordvästra hörn samt norra tornportalen. Foto JL 2019.

Tornportalen. Foto JL 2023.

Tornet från väster samt tornfönstret. Foto JL 2023.

Tornets västra ljudgluggar samt en lastport. Foto JL 2023.

De norra ljudgluggarna. Foto JL 2019. Till höger de klockvåningen från nordväst. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Södra ljudgluggarna samt klockvåningen från öster. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift respektive JL 2023.

Tornhuven från sydöst, i mitten vindflöjeln samt till höger huven före 1911. Foto JL 2023, Pär Malmros 2023, Visby stift, respektive Anna Elisabeth Lundgren f. Procopé, 1890-talet (?), Gotlands Museums arkiv (GFF913_11, detalj).

Interiör

Kyrkorummet är uppdelad i kor, långhus och ringkammare, förenade genom vida spetsbågiga öppningar i triumfbågen och tornbågen. Mitt i långhuset reser sig en kolonn med kraftig bas och kapitäl och som bär gördelbågar till fyra kryssvalv. I fonden av rummet sitter det stora korfönstret vars medeltida glasmålningar utgör ett rikt färginslag. Färgsättningen i övrigt är en svalt grå, som framhävs av bänkinredningen och rummets grå kalkstensdetaljer, med inslag av matta gula, gröna och röda färger, bland annat i mittkolonnens färgväxling mellan grå och röd kalksten. Både basen och kapitälet är dekorerade med rikt huggen dekor, basen försedd med en låg plint, sannolikt avsedd som sittbänk. Rummets väggar och valv är putsade med inslag av kalkmålningar, några rester från 1300-talet, som ett målat ramverk över södra sidoaltaret, troligen som markering av en tidigare träskulptur, samt apostlar och en svit med passionsberättelsen från 1400-talets mitt av ”Passionsmästaren”. Gördelbågarna och triumfbågen samt omfattningar kring korportalen, sakristieingången och fönstren är i huggen kalksten, utom det sydvästra långhusfönstret och fönstret i tornet vilka, liksom tornbågen och tornportalerna, har putsade inre omfattningar. Golvet är av kalkstensplattor från 1950-talets restaurering, i den upphöjda delen vid altaret av äldre gravhällar. Östfönstret har indelande poster och masverk i huggen kalksten. Glasmålningarna från omkring 1300 visar scener ur Jesu liv och dekorativa mönster i masverket. Ytterligare en ruta ur samma serie, nu på Historiska museet i Stockholm, var en tid placerad i Ulriksdals slottskapell. Även långhusets båda östra fönster har masverk. I korets södra fönster sitter en glasmålningsruta vars mönster talar för en tillkomsttid under 1200-talets förra hälft och som är romanskt rundbågig till formen medan fönstrets dageröppning är gotiskt spetsbågig, vilken sannolikt flyttats dit från ett fönster i den tidigare kyrkobyggnaden. Troligen har rutan utgjort krön till en framställning man ville ta med till den ombyggda kyrkan. Även det sydöstra långhusfönstret har kvar dekorativa rutor i och kring masverket, troligen från omkring 1300. Glasmålningarna förefaller ha bevarats där fönsterrutorna inte varit rektangulära samt i de delar av östfönstret där altaruppsatsen inte skymde motljuset. Övriga rutor har enkelt mönstrad spröjsning, i långhuset troligen från 1800-talets slut med inslag av färgat glas samt korets fönster troligen från 1950-talet.

Sakristian nås genom en ingång på korets norra sida. Ingången har en välhuggen rundbågig omfattning i kalksten och är sannolikt tillkommen samtidigt med koret som en förberedelse för ett kommande sakristiebygge. Den bristande passningen mellan innersmygen och sakristians innertak talar också för att öppningen är äldre. Sannolikt var den igenmurad i smygens yttre del innan sakristian byggdes. Sakristian har plant innertak av trä samt ett litet fönster mot norr och skåpinredning längs västra väggen. Inifrån sakristian syns korets norra sockel.

Uppgången till torn och vindar finns i ringkammarens sydvästra hörn. Den utgörs av en spiraltrappa, som ovanligt nog löper obruten hela vägen upp till klockvåningen och inte bara förbi valvet. På olika nivåer i trappan är inmurade bindbjälkar i murverket synliga. Tornets första och andra övervåning utgör i dag ett högt sammanhängande rum med delvis kvarsittande bjälkar. Murarna har brett utstrukna fogar, kanske en rest av en mer täckande puts. Den nedersta våningen har valvets ovansida som golv. Strax ovanför valvet löper två väderbitna sekundärt använda bjälkar med tidigare okänd funktion. Mynningen från trappan ligger ett stycke över våningens golv, sannolikt till följd av att trappans vridning inte gått att synkronisera med golvnivån.

Upp från denna måste stegar ha nått till våningen ovanför, vilken sedan 1985 eller 2002 är återskapad med ett mindre golv närmast västra tornmuren, innanför den där belägna lastporten,

vilken ännu har delar av en inmurad hissbom med ränna i behåll och en bjälke för en infästning med okänd funktion. Denna våning saknar ingång från murtrappan, vilket kan ha varit för att den avsetts till magasin med begränsat tillträde. I höjd med bjälklaget till magasinsvåningen övergår spiraltrappan till en något enklare bearbetning av murstenen, vilket kan bero på lägre krav på utformningen ovanför utgången till magasinsvåningen och därmed tala för att denna våning besöktes på sätt som ställde högre krav på dess prydlighet än vindens övriga delar, eller också på att en ny etapp i tornbygget tog vid med vissa förenklingar. Klockvåningen har parställda ljudgluggar åt vardera väderstreck, de i öster igenmurade och putsade. En bräda med inskuren inskrift berättar om tornhuvsbygget 1791. Klockstolen för de två klockorna vilar på träbjälklaget som skiljer klockvåningen från våningen under.

Ingången till långhusvinden är ursprunglig och har alltså även lett in till det romanska långhusets vind. Ett dragstag vid öppningen håller ihop tornets sidomurar ovanför tornbågen. På tornets östra mur syns in mot långhusvinden avtryck av det äldre långhusets takfall. Där framträder även de östra ljudgluggarnas igenmurning av gult och delvis starkt sotat tegel, vilket visar att det kommer från den rivna skorstenen, vars avtryck framgår på långhusets östra gavelröste. Öppningen mellan långhus- och korvindarna är vid och spetsbågig. Vid basen hålls den ihop av dragstag i trä och järn. I själva öppningen kvarsitter ställningen från när bågen slogs. Korets valv har en högrest ovansida och i östra gavelröstet sitter en ljusglugg med trepassformad öppning.

Interiör mot öster. Foto JL 2023.

Interiör mot öster. Foto JL 2023.

Interiör mot väster. Foto JL 2023.

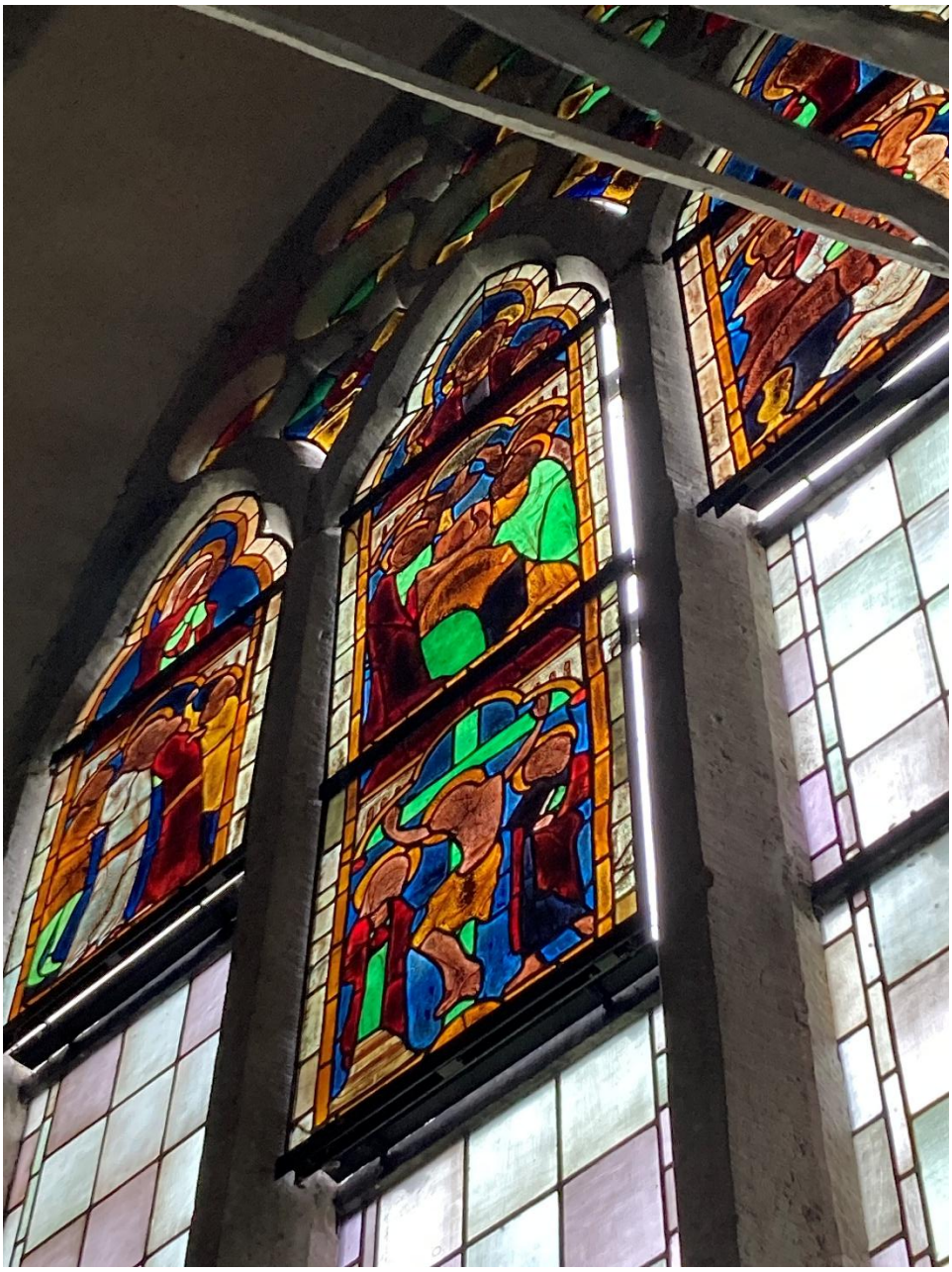
Interiör mot väster. Foto JL 2023.

Korets östra del. Foto JL 2023.

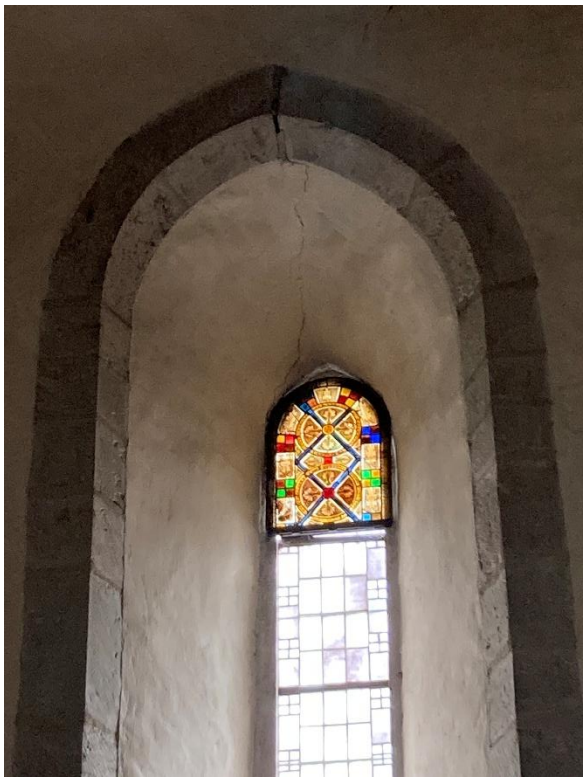

Glasmålningar i korets östra fönster från början av 1300-talet. Foto JL 2023.

Glasmålningar i korets östra respektive södra fönster från början av 1300-talet. Foto JL 2023.

Koret mot sydöst. Till höger del av södra korfönstret. Foto JL 2023.

Korets sydvästra del med triumfbågens södra vederlag. Till höger korvalvet mot sydväst. Foto JL 2023.

Korets nordvästra del med kalkmålningar av ”Passionsmästaren” från 1400-talets mitt. Foto JL 2023.

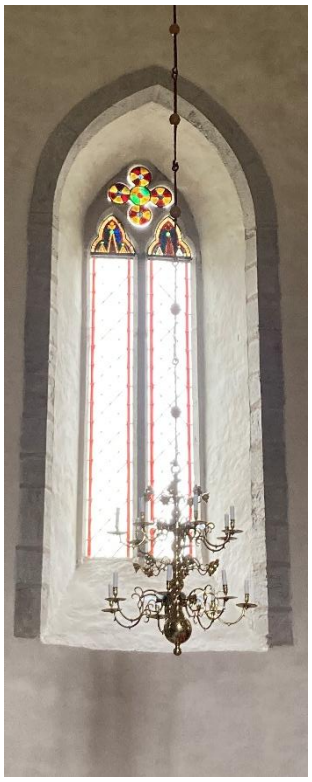

Korets nordvästra del med korbänk och sakristieingång. Foto JL 2023.

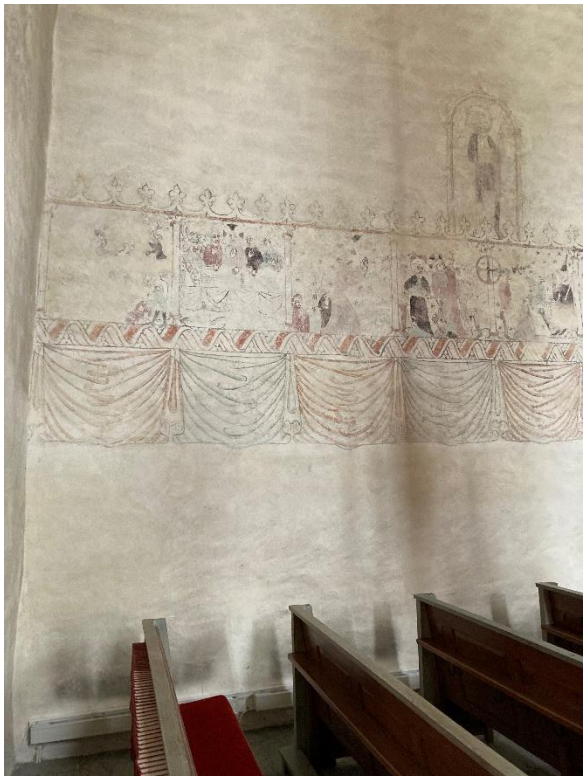
Korets nordöstra. Till höger skåpdörrar från 1741 på tidigare sannolikt sakramentskåp. Foto JL 2023.

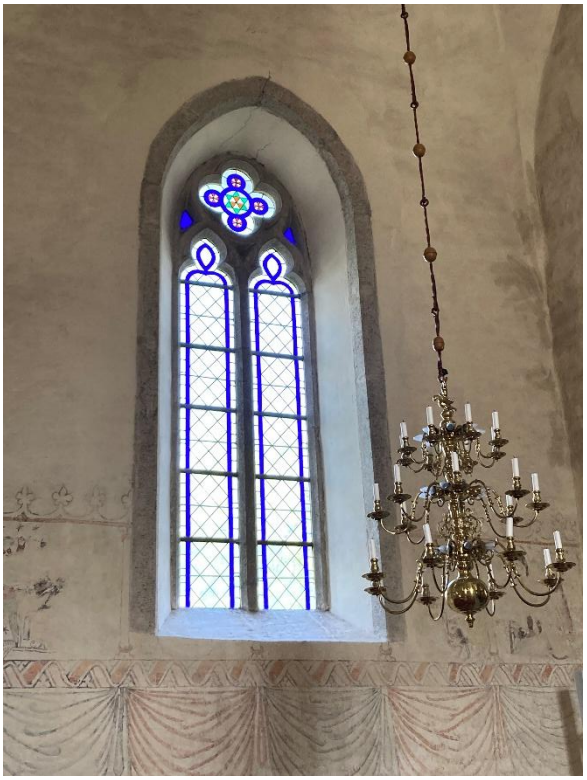

Kalkmålning ovanför södra sidoaltaret, sannolikt ädikula kring tidigare helgonbild. Till höger långhusets sydöstra och sydvästra fönster. Foto JL 2023.

Glasmålningsrester i masverket till långhusets sydöstra fönster. Foto JL 2023

Kalkmålning på långhusets norra mur, utförd av ”Passionsmästaren vid 1400-talets mitt. Till höger långhusets nordöstra fönster, format under 1800-talets senare hälft. Foto JL 2023.

Kolonnbasen. Till höger detalj.
Foto JL2923.

Långhusets valv sedda underifrån mot sydväst. Foto JL 2023.

Tornbågen sedd från väster. Foto JL 2023.

Tornbågens norra och södra anfang. Foto JL 2023.

Ringkammarens valv, öster nedåt. Till höger tornfönstret i väster. Foto JL 2023.

Norra tornportalen. Till höger nisch, troligen för vigvattensskål, på östra sidan av södra tornportalens innersmyg. Foto JL 2023.

Ingång till sakristian från koret. Till höger öppningen sedd inifrån sakristian. Portalens omfattning synes vara medeltida och den inre smygen högre än innertaket. Den tillkom sannolikt som en förberedelse för ett möjligt framtida sakristiebygge innan den nuvarande byggdes, kanske på 1600-talet. Foto JL 2023.

Interiör av sakristian mot nordväst och sydväst. Korets sockel är synlig inifrån vilket visar att sakristia ursprungligen saknades. Foto JL 2023.

Ingång i ringkammarens sydvästra hörn till torntrappan. Till höger kattlucka i den av två plankor tillverkade dörren, troligen för att bekämpa råttor som sökt sig till säd som förvarats i tornet. Foto JL 2023.

Spiraltrappan sedd uppåt. Ovan till höger murtrappan ovanför trappdörren med inmurad men kapad bjälke. Ej synlig från ringkammaren. Nedan till höger ljusglugg till trappan samt sparad glipa mellan stegen för att leda in ljus från gluggen. Foto JL 2023.

Tornets första övervåning mot väster med utgång från spiraltrappan. Till höger ovansidan av valvet över ringkammaren. Foto JL 2023.

Tornets första övervåning mot öster med utgång till långhus- och korvindarna. Nedan till vänster två bjälkar i öst-västlig riktning, starkt eroderade och med spår av annan tidigare användning. Till höger inmurad bockkonstruktion i västra muren för de nyssnämnda bjälkarna. Foto JL 2023.

Tornets första övervåning mot öster med utgången till långhusvinden. Till höger första övervåningen mot norr. Foto JL 2023.

Tornets halva andra övervåning sedd mot sydväst. Foto JL 2023.

Lastport i tornets västra mur. Över porten inre delen av en tidigare hissbom med ränna för rep. Foto JL 2023.

Spiraltrappans fortsättning från första övervåningen. Trappstegen något grövre tillhuggna än i trappans nedre del. Ovan till höger taket till spiraltrappans slut. Nedan till höger inifrån spiraltrappan synlig del av sannolik bindbjälke inne i tornmuren. Foto JL 2023.

Spiraltrappans mynning i klockvåningen. Foto JL 2023.

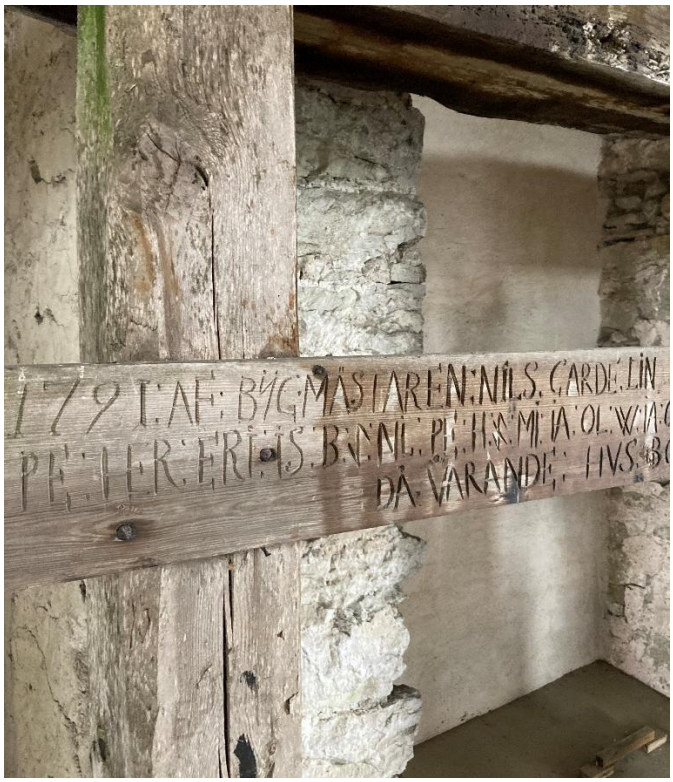

Klockvåningen mot öster och söder. Foto JL 2023.

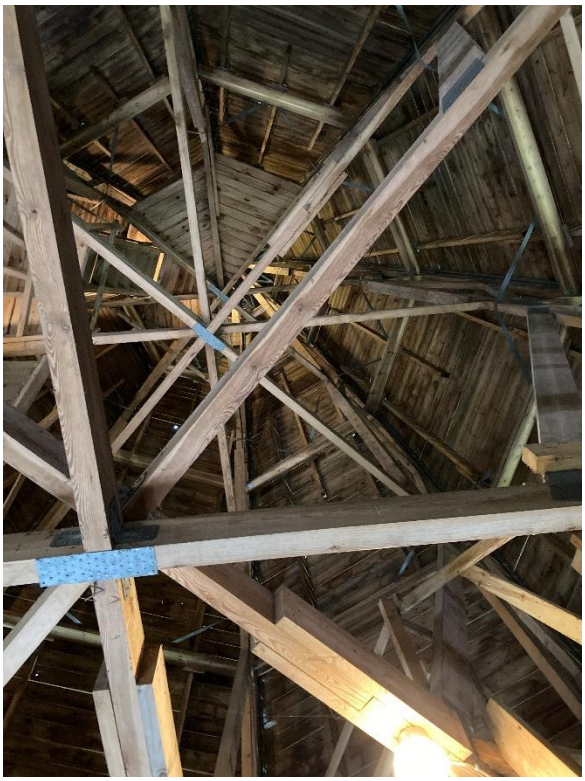

Inskriftsbräda i klockvåningen till minne av tornhuvens ombyggnad 1791. Foto JL 2023.

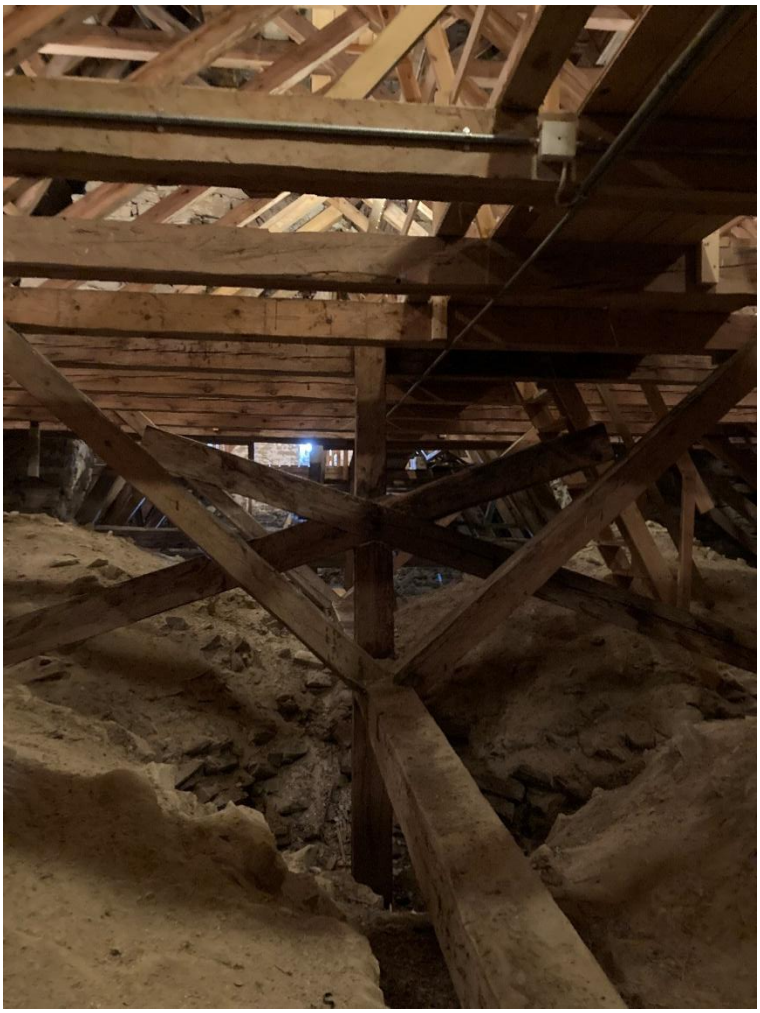

Klockstolen sedd från sydöst. Till höger stenar och klubbor för kimning. Foto JL 2023.

Tornmurens krön. Till höger tornhuven inifrån, sedd uppåt. Foto JL 2023.

Ovan till vänster passagen från tornets första övervåning till långhusvinden. Ovan till höger tornets östra mur sedd mot norr med i fonden fyllnadsmur för norra delen av långhusets västra gavelröste. Till vänster långhusvindens nedre del sedd mot öster. Foto JL 2023.

Tornets östra mur från långhusvinden med till vänster avtryck av det romanska långhusets takfall samt till höger stycke av tornets murverk utan puts. Foto JL 2023.

Tornets östra ljudgluggar sedda från långhusvinden. Gluggarna igenmurade, troligen 1985, med tegel från den tidigare skorstensstocken. Foto JL 2023.

Detalj av östra ljudgluggarnas igenmurning med sotat tegel. Till höger långhusvindens övre del mot öster med avtryck av den tidigare skorstensstocken. Foto JL 2023.

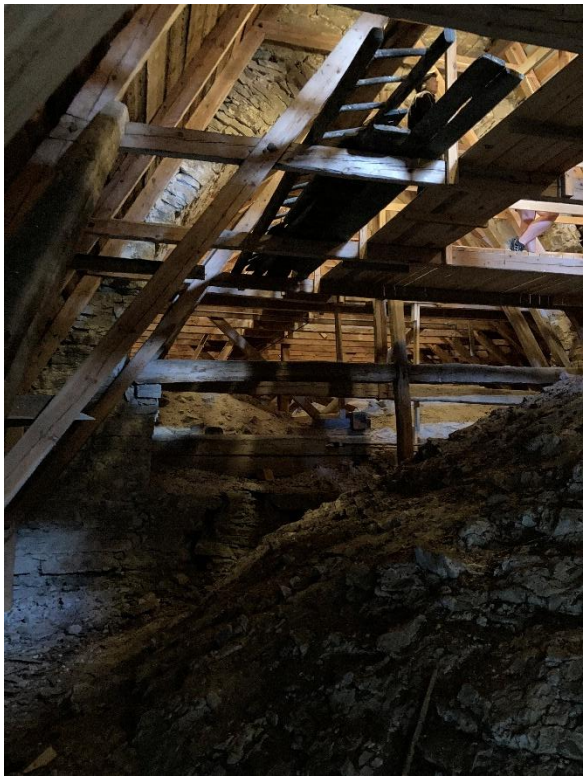

Långhusvinden sedd mot öster. Till höger norra delen av bågöppning mellan långhus- och korvinden med äldre bindbjälke. Foto JL 2023.

Öppningen mellan vindarna sedd mot söder från korvinden. Till höger den kvarstående ställningen från när bågen över öppningen slogs, sedd från öster. Foto JL 2023.

Norra delen av bågöppningen mellan vindarna med avtryck av skålbrädor. Till höger norra delen av öppningen sedd från korvinden i öster. Foto JL 2023.

Korvindens södra del mot väster. Till höger korvalvets ovansida sedd från sydöst. Foto JL 2023.

Korvindens övre del mot öster. Till höger ljusglugg i korets östra gavelröste. Foto JL 2023.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans inredning är från olika tider. Förutom enstaka men betydande medeltida föremål är huvuddelen av inredningen från 1600-talet och 1950-talet. På det medeltida, murade och från väggen fristående altarbordet reser sig en altaruppsats i sandsten, tillverkad vid 1600-talets slut, målad 1690. Altarskranket i smide härrör från den stora restaureringen 1957-1958. Nischer finns på olika platser, främst i koret med en stort träskåp på norra sidan med dörrar från 1741 men som sannolikt utgjort sakramentskåp. En stor nisch mitt emot i söder utgör sannolikt sittnisch. En nisch bakom korbänken konstaterades 1957-1958, indelad med hyllor i trä, troligen för böcker. En nisch i södra tornportalen har antagligen rymt ett vigvattenskar. På det norra sidoaltaret som byggdes 1957-1958 som en rekonstruktion av ett medeltida, står en Madonnabild, skänkt 1990. Det medeltida södra sidoaltaret bevarades som predikstolsfundament men frilades 1879-1883. Kyrkans enda bevarade medeltida träskulptur utgörs av det framträdande triumfkrucifixet, troligen från 1300-talets slut. Färgsättningen av Erik Olsson, Sanda, tillkom 1958 istället för en färgsättning, tillkommen 1904, då krucifixet flyttades från ringkammaren till korets norra mur. Ännu i början av 1700-talet fanns krucifixet i triumfbågen, placerat på en piedestal, senare bevarad som fristående offerstock, nu i Gotlands Museum. Predikstolen från 1648 målades 1649 och har en piedestal från 1879-1883 då även nuvarande trappa byggdes. På dess skymda utsida återanvända delar från skärmvägg eller bänkinredning med måleri av 1700-talstyp. Korbänken från 1600-talet målades 1699. På Gotlands Museum finns en senare omgjord bänk, troligen från 1200-talet och sammanfogad av svarvade trästycken. Bänkinredningen, ritad av Jörgen Fåk, tillkom 1957-1958 med bibehållande av ryggstöd, sitsar och mellanstöd från den tidigare bänkinredningen från 1879-1883. På Gotlands Museum förvaras gavlar från 1600-talet som har ingått i den på 1800-talet avlägsnade bänkinredningen. En nummertavla från 1743 försågs med en nygjord pendang 1957-1958 och hade kompletterats med en tavla under 1800-talets förra hälft. Orgelfasaden från 1957-1958 av Jörgen Fåk rymmer ett orgelverk från Åkerman & Lund från 1883. På Historiska museet i Stockholm förvaras delar av medeltida orgel, vilket visar att kyrkan hade orgel tidigt.

Kyrkans mest kända inventarium är dopfunten i sandsten, tillverkad vid 1100-talets slut eller möjligen kring 1200 och försedd med rikliga om än eroderade bildscener i relief. Förutom de delvis ålderdomliga motiven är dopfunten uppmärksammad för inskriften med namnet Hegvald, vilket till en början tolkades som en mästarsignatur. Den ansågs redan tidigt avse en donators namn, men namnet har ännu använts som anonymnamn på skulptören, vars säregna stil har kommit att påverka delar av den svenska skulpturkonsten under 1900-talet. Ett vid golvarbeten 1957-1958 påträffat fragment av ytterligare en dopfunt från sent 1100-tal, tillskriven ”mäster Majestatis” problematiserar dock den berömda Etelhemsfunten. Fragmentet kan tolkas på olika sätt. Det kan härröra från en äldre funt som snart gick sönder varför man istället vände sig till ”Hegvald” för att göra en ny. Det skulle då ge stöd åt en teori att dopfuntarna av ”Hegvald” inte är de äldsta, vilket deras ålderdomliga dekor har tolkats som, utan istället är en personlig omtolkning av ett romanskt bildspråk hos ”Majestatis” och andra. Emellertid hade i så fall sannolikt endast en cuppa nytillverkats och den äldre funtens fot varit kvar. Till exempel Linde och Hemse har en yngre medeltida cuppa till en äldre fot. En annan tolkning är att ”Majestatis” cuppa gått sönder långt senare och att man då övertog en funt från en annan kyrka. Istället för bara cuppan övertog man då hela funten, kanske för att cuppan inte passade till den befintliga foten. Denna eventuella överlåtelse kan ha skett i princip när som helst, åtminstone innan kyrkornas arkivalier blir mer ingående under 1600- och 1700-talet och då locket tillverkades. Eroderingarna talar för att dopfunten under en period har stått utomhus. Skulle den ha förvarats utomhus innan den överläts till Etelhem skulle den säkerligen ha förbättrats genom påmålning,

men även färgspåren är eroderade. Att låta dopfunten stå utomhus, för att dopen skedde i en lös skål eller på annan plats, var vanligt för dopfuntar under 1800-talet, men redan vid Carl Georg Brunius besök omkring 1860 stod den inne i kyrkan. Förklaringarna kan dock vara fler och dopfuntens historia är inte helt klarlagd. En senmedeltida primklocka är bevarad i Gotlands Museum. Klockorna i tornet är gjutna 1758 av Gerhard Meyer den yngre respektive av K. G. M. Bergholtz 1938, båda i Stockholm.

Kyrkorummet mot öster med inredning från medeltid, 1600-tal och 1900-tal. Foto JL 2023.

Det medeltida murade högaltaret, sett från sydväst. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Altaruppsats av sandsten från 1600-talets slut, målad 1690, framifrån och snett från sidan. Foto JL 2023. Detalj av mittpartiets nattvardsscen. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Altaruppsatsens baksida. Foto JL 2023. Till höger skåp på altarets baksida samt altarskranket från 1957-1958, ritat av Jörgen Fåk. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Altaruppsatsens färgsättning av G. W. Hallbom från 1883 samt altarskranket från 1879-1883. Foto Erik Olsson, Sanda 1958 och Einar Erici 1914, ATA, respektive Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Nisch på korets norra sida (tidigare troligen sakramentskåp) med trädörrar daterade 1741. Till höger öppet. Foto JL 2023 respektive Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Nisch på korets södra sida (sannolik sittnisch). Till höger nisch och målad inskription på korets norra sida, nu dold av korbänken. Foto JL 2023 respektive Erik Olsson 1958, ATA.

Nisch i södra tornportalens innersmyg, troligen för vigvattenskar. Foto JL 2023. I mitten skriftepall från 1700-talets mitt, nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift. Till höger Maria med Jesusbarnet, gipsskulptur, skänkt 1990. Foto JL 2023.

Norra sidoaltaret, byggt 1957-1958 på det äldre altarets plats och med medeltida altarskiva. Till höger södra sidoaltaret, medeltida och bevarat som tidigare fundament till predikstolen. Foto JL 2023.

Triumfkrucifix, troligen från 1300-talets slut. Färgsättningen av Erik Olsson, Sanda, 1958, som ersättning för färgsättning av Carl Wilhelm Pettersson från 1904. I triumfbågen sedan 1958, där det att döma av arkivaliska uppgifter hängde 1711. Foto JL 2023.

Triumfkrucifixet från sidan och bakifrån. Foto JL 2023.

Triumfkrucifixet före och efter konservering 1958. Foto Carl R. af Ugglas 1907-1912 medan krucifixet hängde på norra kormuren samt, till höger, Erik Olsson, Sanda, 1958, ATA.

Predikstol från 1648, målningen från 1649 återställd av Erik Olsson, Sanda, 1958. Piedestal från 1879-1883, när predikstolen flyttades från sidoaltaret. Foto JL 2023.

Detaljer av predikstolens korg. Foto JL 2023.

Piedestalen, en av få bevarade detaljer i rummet från kyrkans restaurering 1879-1883. Till höger predikstolstrappan med stolpar, helt eller delvis tillkommen 1879-1883. Foto JL 2023.

Ovan till vänster predikstolstrappans södra skärm med återanvända målade panelbrädor, troligen från en skärmvägg eller bänkinredning. Ovan till höger ljudtaket sett underifrån. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift. Till vänster predikstolen före 1957-1958 med färgsättning från 1879-1883. Foto Anders Roland 1910, ATA.

Korbänk från 1600-talet med målning från 1699. Foto JL 2023.

Bänk, troligen från 1200-talet, senare förändrad. Nu i Gotlands Museum. Foto Sören Hallgren 1963, ATA.

Bänkinredning från 1957-1958 med sidogångar. Foto JL 2023.

Bänkinredning från 1879-1883, borttagen 1957-1958. Till höger bevarad bänk. Foto Einar Erici (detalj) 1914, ATA, respektive Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

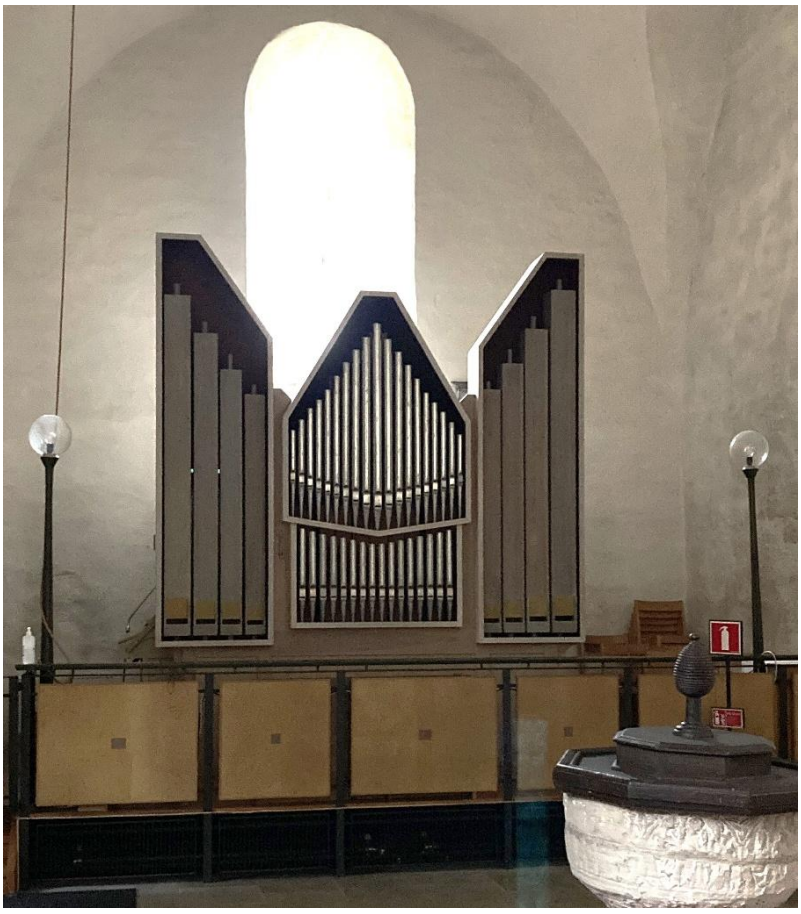

Bevarade gavlar till en äldre bänkinredning från 1600-talet. Nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

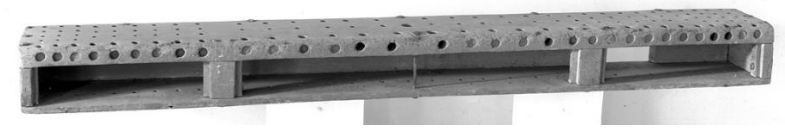

Nummertavlor, till vänster från 1743, troligen av Johan Hernell. I mitten från 1957-1958 av Reinhold Pettersson, Rone. Till höger från 1800-talets förra hälft. Foto JL 2023.

Orgel med fasad från 1957-1958 ritad av Jörgen Fåk och orgelverk av Åkerman & Lund 1883. Podiet skrank från 1957-1958. Foto JL 2023. Nedan luftlåda av ek till en tidigare, medeltida orgel. Nu i SHM. Foto ATA.

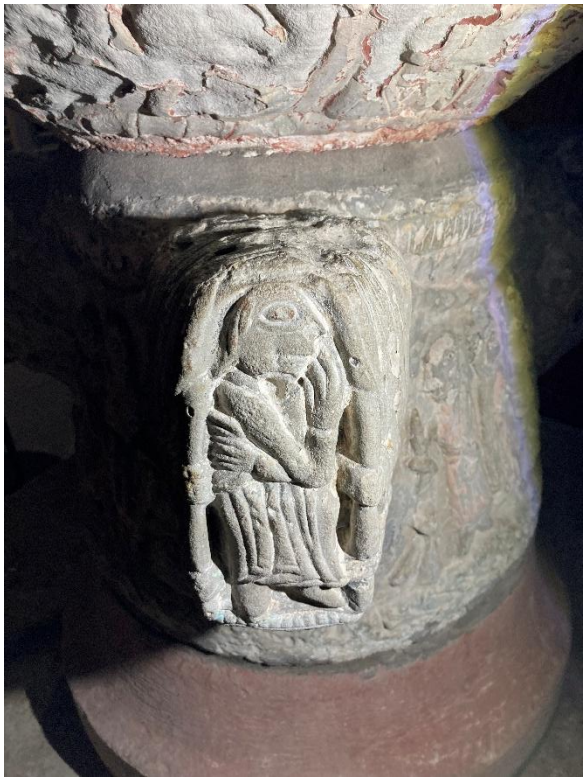
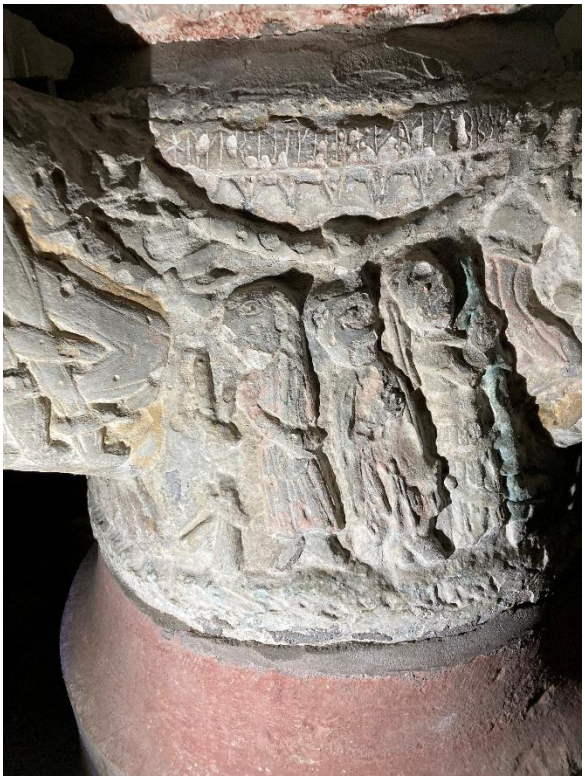

Dopfunt från 1100-talets slut av ”Hegvald”. Foto JL 2023.

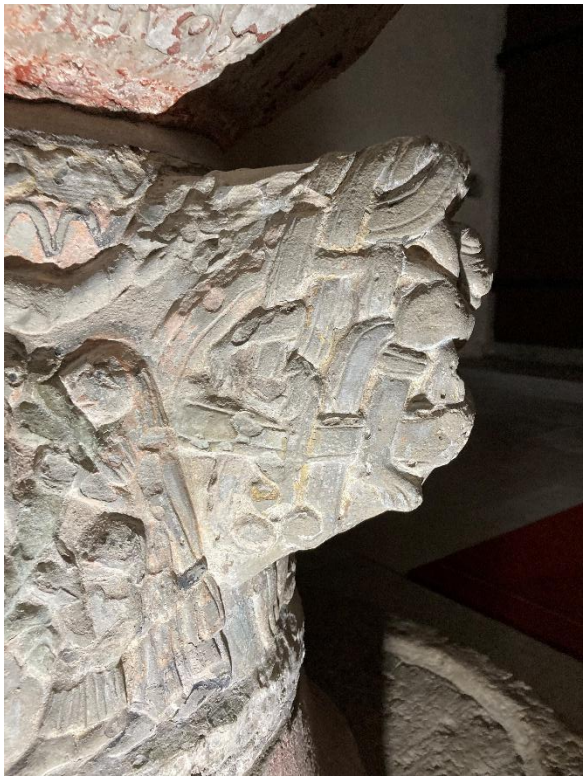

Dopfuntsfoten och del av cuppans undersida. Till höger ett av fotens huvuden. Foto JL 2023.

Människofigur i gapet till ett av dopfuntsfotens huvuden samt del av foten. Foto JL 2023.

Två av dopfuntsfotens huvuden, det vänstra med Simson och lejonet. Foto JL 2023.

Del av dopfuntens cuppa med Korsfästelsen. Foto JL 2023.

Inskrift med runor och majuskler, troligen berättande att dopfunten är skänkt av Hegvald. Inskriften ”HEGWALDR” har tidigare även tolkats som mästarsignatur. Foto JL 2023.

Till vänster dopfunten när den stod i koret i den stod på den norra siden av triumfbågen. Ur Martin Olssons samling, 1913, ATA. Till höger fragment av vad som antagits vara del av en dopfunt hittad under golvet i samband med restaureringen i mitten av 1900-talet. Nu på SHM. Foto ATA, okänd fotograf och årtal.

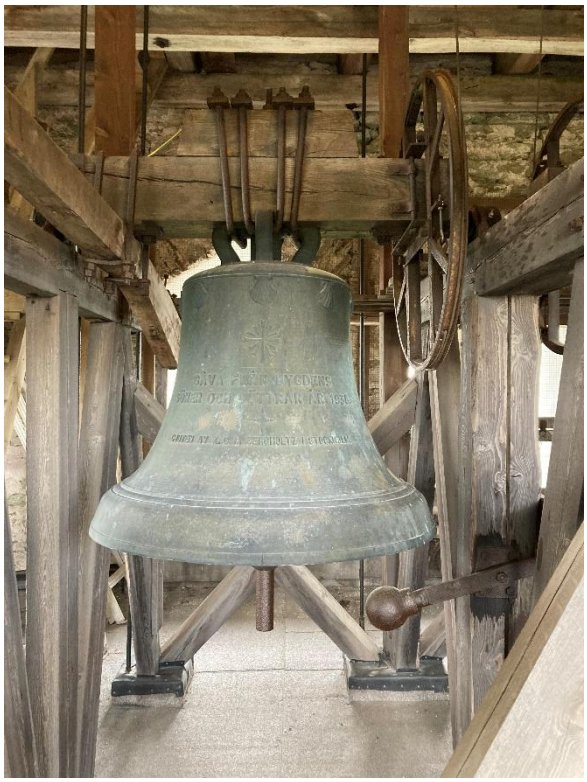

Senmedeltida primklocka. Till höger offerstock, tidigare del av piedestal till triumfkrucifixet med målningar från 1400-talet. Nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Lillklockan, gjuten i Stockholm1758 av Gerhard Meyer d.y. Till höger Storklockan, gjuten i Stockholm 1938 av K. G. M. Bergholtz. Foto JL 2023.

Restaureringar

Inre restaureringar

Bevarade delar av inredningen visar att kyrkan genomgick en stegvis inre omvandling under 1600-talets mitt och senare del, då bänkinredningen, altaruppsatsen och predikstolen anskaffades. På 1740-talet överkalkades kyrkans kalkmålningar. Om kyrkans inre utformning i övrigt före 1800-talets slut är inte mycket känt. De första kända fotografierna är tagna efter den inre restaureringen 1879-1883. Vid denna restaurering byttes bänkinredningen ut mot en ny med öppna bänkar i vilka dock delar av äldre bänkar återanvändes. När den nya uppställdes med ett mittkvarter putsades murarna med en tjock puts som gav murarna en slät och jämn yta. I kontrast till detta markerades fogarna kring den i oregelbundna storlekar huggna stenen i triumfbågen och fönsteromfattningar med mörkare färg. Fönstret i norr omformades i nygotik efter förebild av fönstret mitt emot i söder. Altarringen byttes ut och i väster tillkom en ny läktare med underbyggnad bakom en rikt panelad vägg samt en orgel med högrest fasad. Anordningen inbegrep dock en äldre läktares konstruktion och ett magasin hade sannolikt varit avdelat i väster även tidigare. Glasade dörrar i södra tornportalen gav ljus åt bänkplatserna i väster. De nya tilläggen präglades stilmässigt av nygotik och den snickeriarkitektur med drag av nyrenässans som präglade delar av det sena 1800-talets byggande. Arkitekt för restaureringen var Claes Grundström, till viss del utifrån tidigare förslag av A. W. Lundberg. Omkring 1915 installerades kamin i långhusets nordöstra hörn med skorstensrör inbilad i långhusets östra mur, vilken snart sotade ner väggar och valv.

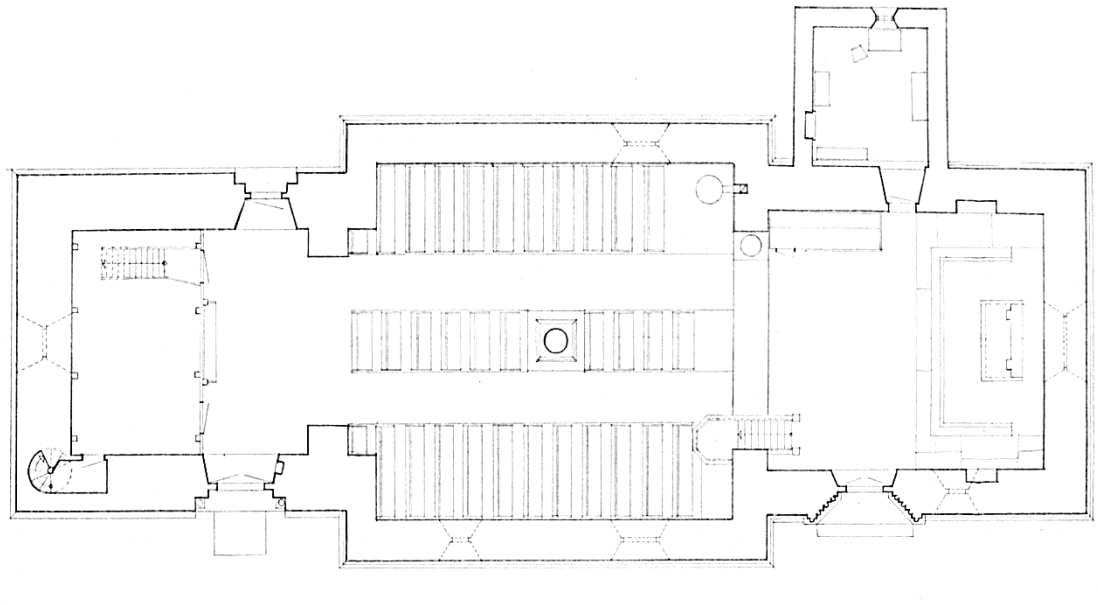
En ny genomgripande restaurering genomfördes 1957-1958 efter ritningar av Jörgen Fåk. Den släta putsen togs bort varvid kalkmålningar frilades, och fogarnas markering avlägsnades. Kaminen ersattes av annan uppvärmning. Det mesta av övriga tillägg från den föregående restaureringen togs bort. Endast plinten till predikstolen och delar av bänkinredningen återstår. Bänkinredningen förnyades med återanvändande av sitsar och ryggstöd. Mittkvarteret togs nu bort så att mittkolonnen frilades. Altarringen ersattes av en ny och läktararrangemanget i väster togs bort, liksom magasinet under läktaren. Orgelverket återanvändes men i ett nytt orgelhus, ställt på ett lågt podium med en ny barriär. Stildragen var påtagligt modernistiska med enkla, geometriska former utan uttalat traditionella drag. I denna anda var kyrkan en av de första på Gotland, tidigare restaureringar på 1950-talet anslöt gärna stilmässigt till mer klassicerande drag med på äldre vis sluten bänkinredning. Restaureringen av Etelhem kom att bana väg för mer modernistiskt präglade restaureringar under 1960-talet, som Hemse, Lau och Garde. Gemensamt för alla dessa var dock att inredningen redan till stor del hade förnyats vid en restaurering under slutet av 1800-talet. Dopfunten som i början av 1900-talet stod vid triumfbågens norra båganfang hade under seklet ställt rakt framför mittkvarteret, för att både hamna centralt för församlingen och fjärmas från den heta kaminen, kom att på 1950-talet placeras i väster i anslutning till den medeltida traditionen. Samtidigt hängdes det medeltida krucifixet i triumfbågen. En ny inre restaurering 2002 innebar främst en konservering av den befintliga inredningen och färgsättningen.

Interiör mot öster strax efter restaureringen 1879-1883 då kyrkan fick ny, öppen bänkinredning, predikstolen flyttades bort från södra sidoaltaret, ny altarring tillkom, fönstret i norr togs upp och murfogarna markerades med mörkt cementbruk. Foto Olof Sörling 1889, ATA.

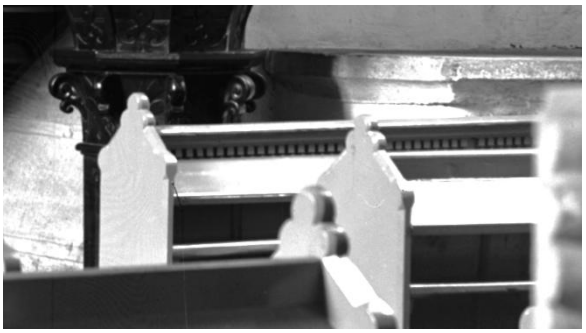
Interiör mot öster i slutet av 1800-talet. Foto C. E. Lönngren 1894, Gotlands Museums arkiv (GFF913_9)

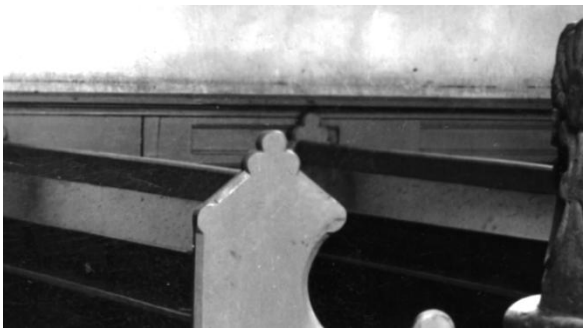

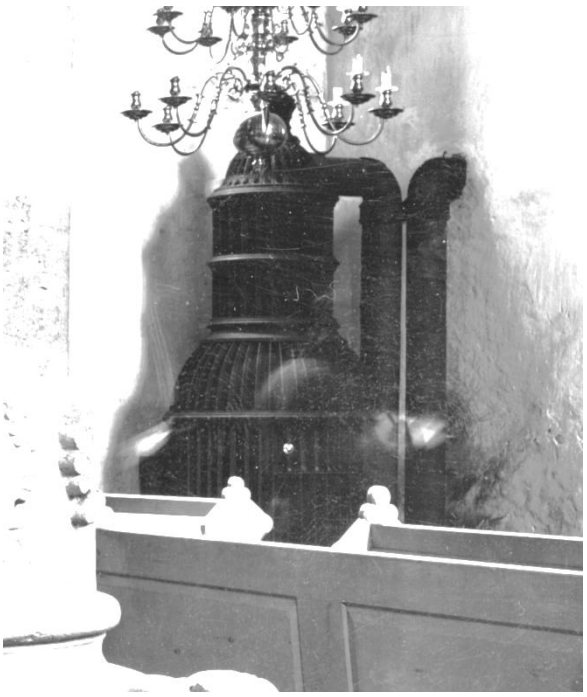
Plan visande kyrkans inredning mellan 1879-1883 och 1957-1958 med den efter ritningar 1916 tillkomna kaminen i långhusets nordöstra hörn. Utrymmet under läktaren var avdelat till magasin. Bänkarna var fördelade på tre kvarter. Uppmätning Erik Fant 1949, ATA (Go 489 B).

Interiör mot öster mellan restaureringarna 1879-1883 och 1957-1958. Foto Einar Erici 1914, ATA. Nedan till vänster detaljer av bänkinredningen från 1879-1883 visande att återanvända delar av äldre bänkinredning ingick. Till höger kamin, insatt efter ritningar 1916, borttagen 1957-1958. Foto Anders Roland 1910 samt nederst och till höger Alfred Edle 1938, ATA.

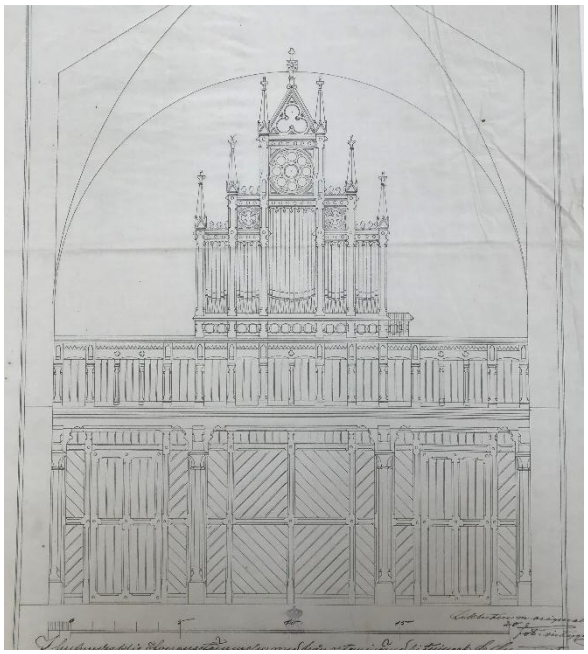

Interiör mot väster mellan restaureringarna 1879-1883 och 1957-1958. Nedan orgelfasad samt läktare med underbyggnad. Ritning, granskad och möjligen bearbetad av Claes Grundström, ca 1880, Riksarkivet, Överintendentsämbetet, kyrkliga byggnader E78:5. Foto Einar Erici 1914, ATA.

Interiör mot öster före restaureringen 1957-1958. Murar och valv visar sot från den på 1910-talet insatta kaminen. Dopfunten ställd framför bänkinredningens mittkvarter. Foto Almquist & Cöster, kanske omkring 1950, ATA.

Interiör mot öster strax efter restaureringen 1957-1958. Bänkinredningen och altarskranket har bytts ut. Krucifixet har hängts i triumfbågen och dopfunten under tornbågen. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör mot väster strax efter restaureringen 1957-1958. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör av ringkammaren mot väster strax efter restaureringen 1957-1958 med ny orgel, nytt orgelpodium och ny uppställning av dopfunten. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör mot öster. Foto Sören Hallgren 1959, ATA.

Interiör mot öster. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-2007, Visby stift.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravningar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning menas* de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

På kyrkogården finns en lämning klassad Övrig kulturhistorisk lämning[1]. Det rör sig om en fyndplats för två djurhuvudformade spännen av brons samt 20 pärlor av bärnsten, glas och glasfluss, påträffade i april 1935 vid gravgrävning[2].

Arkeologiska undersökningar

I samband med renovering av kyrkan 1956 gjordes en arkeologisk undersökning i långhus och kor[3]. Fynden bestod bland annat av 120 mynt, fragment av en dopfunt, ett ringspänne, bronsbeslag, fönsterglas med mera[4].

Vid grävning för en ledningsdragning omedelbart norr om kyrkan 1985 påträffades benfragment, spikar och trärester vilket tolkades som en förstörd grav[5].

2002 gjordes en arkeologisk undersökning i samband med kabeldragning. Ett schakt grävdes från sakristian norrut och under bogårdsmuren ut till ett elskåp nordost om kyrkan. Inget av antikvariskt intresse påträffades. Sträckan schaktades med liten grävmaskin och uppgick till sammanlagt 67 m med en schaktbredd av 50 cm. Anläggningsdjupet för elkabeln var 50 cm[6].

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor,

[1] L1977:6482 (Etelhem 138:2).
[2] Stenberger 1935. Gotlansds Museums inv. nr. GFC 8632, GFC 8692 & GFC 11326.
[3] Mannerstråle 1957 & Gotlands Museums inv. nr. GFC 9952.
[4] SHM Inv. 25921 & Thunmark-Nylen 1995.
[5] Örjestad 2015.
[6] Zerpe 2002.

särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom

de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Etelhem kyrkas yttre arkitektur har bibehållit den gotiska takresningen på långhus och kor vilket ger inte minst korets förhållande mellan byggnadskroppen, dess portaler och fönster ett för den gotländska gotiken karaktärsfullt exempel. Kyrkorummet har en elegant arkitektur med sin mittkolonn och sina gotiska bågar. Huggstensdetaljerna, som i mittkolonnen, är utförda med stringens.

Av värde för kyrkorummet hör också den prägel som 1950-talets inredning ger rummet med sina lätta, geometriska former. I kyrktornet finns flera kultur- och konstruktionshistoriskt intressanta detaljer med lastporten, som visar att kyrktornet delvis använts till förvaring, samt de inmurade bjälkar av olika slag som återfinns mellan och inne i murarna. På långhusvinden finns avtryck av det ursprungliga långhusets taknock samt ett sentida men uttrycksfullt tillägg i den måleriska igenmurningen av de östra ljudgluggarna med ett i färger starkt kontrasterande tegel. Av konstruktionshistoriskt intresse är även den kvarvarande träställningen och dragbjälken i och vid vindsöppningen mellan kor- och långhusvinden.

Kyrkans inventarier

Till kyrkans konst- och kulturhistoriskt mest värdefulla föremål hör glasmålningarna från 1200- och 1300-talen, samt dopfunten, som genom sin namninskrift har givit namn åt den mest kände bland de gotländska dopfuntarnas konstnär, ”Hegvald”.

På museer förvaras några värdefulla inventarier. Dels en glasmålning, som ett tag suttit i Ulriksdals slottskapell efter att ha förvärvats av Carl XV, dels en medeltida sittbänk, en del av en medeltida orgel, en medeltida krucifixpiedestal samt en primklocka, vilka alla har ett stort kulturhistoriskt värde.

Kyrkogården

Kyrkogården har en väl avgränsad äldre del mot en utvidgning åt öster. Den äldre delen är troligen mer eller mindre ursprunglig från medeltiden.

I söder och väster finns dubbla grindar i svartmålat smidesjärn mellan murade portstolpar av kalksten med pyramidformade överstycken, vilka är korskrönta. Portstolparna är konstmässigt utförda efter ritningar av arkitekt A. W. Lundborg 1869.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Etelhem socken. Gravarna finns framför allt norr och öster om kyrkan. Vid kyrkogårdsinventeringen 1996 angavs 10 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla. Vid en uppföljande inventering 2016 utpekades 17 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Etelhem kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Etelhem kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1182	Årtal som anges enl. Strelow.	SvK
s. 1100-tal	Ett romanskt kor och långhus från vilken ett gavelröste återstår (synligt från långhusvinden). Tornets nuvarande N portal tjänstgjorde sannolikt som portal i den romanska kyrkan, lejonskulpturen anses höra samman med denna portal.	SvK, GK
	Fragment av en dopfuntscuppa av sandsten vilken man fann under golvet vid restaureringen 1957-58. Av den anonyme stenmästaren Majestatis (ingår i Statens Historiska Museums samlingar).	SvK
t. 1200-tal	Tornet uppfördes.	GK, SvK
	Dopfunten signerad ”Hegvald” (SvK anger sent 1100-tal).	GK, SvK
1218	Årtal som anges enl. Taxuslistan.	SvK
1200-tal	Processionskrucifix, av vilken fragment återstår, Limogesarbete (ingår i Statens Historiska Museums samlingar).	SvK
1200-tal(?)	Svarvad och snidad bänk (nu deponerad i Gotlands fornsal).	SvK
o. 1300	Fick det romanska koret och långhuset ge vika för ett nytt gotiskt kor och långhus. SvK anger att ornamentiken knyter av till den gotländske stenmästaren Lafrans Botvidarson.	GK, SvK
	Glasmålningarna i korets Ö fönster.	GK, SvK
	Muralmålningar av vilka fragment finns kvar på långhusets Ö, S och V murar.	GK, SvK, GS
s. 1300-tal	Triumfkrucifixet.	GK, SvK
o. 1450	Muralmålningar av passionsmästaren, passionsfris samt ett antal helgon och scener ut Gamla Testamentet.	GK, SvK, GS
1400-tal	Krucifixpiedestalen (nu deponerad i Gotlands fornsal).	SvK
Medeltid	Två svarvade ljusstakar av trä (ingår i Gotlands fornsals samlingar).	SvK
	Senmedeltida rökelsekar och primklocka (båda ingår i Gotlands fornsals samlingar).	SvK
	Orgel av vilken en luftlåda återstår (ingår i Statens Historiska Museums samlingar).	SvK
1574	Årtal ristat på S stigluckan.	SvK
t. 1600-tal	Bänkinredning (ingår i Gotlands fornsals samlingar).	SvK
1648	Predikstolen och baldakinen tillverkades av snickaren Jochim Sterling (GK anger 1649). SvK anger att Sterling troligen inte snickrat predikstolen då han ej erhöll mästarvärdighet förrän 1651.	GK, SvK
1649	Predikstolen och baldakinen målades av Johan Målare.	SvK, GS
1670	Gravhäll över Lars Tommes son Kiere by.	SvK
1690	Altaruppsats av sandsten, från en verkstad i Burgsvik, skänktes av kyrkoherde Wilhaldus Herculis.	GK, SvK, GS
1699	Fick en målare betalt för Choretz och Skrifter Stolen malningh”.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1600-t	Gallerverk av björk ev. till nisch (ingår i Gotlands fornsals samlingar). Dopfunten på en stor häll vid triumfbågens N vederlag.	SvK SvK
1600-tal(?)	Sakristian uppfördes.	GK
o. 1700	Dopfuntslock.	GF
o.1711	Fanns triumfkrucifixet på sin ursprungliga plats i triumfbågen. Detta år lämnas för sista gången uppgifter i räkenskaperna om insamlade medel ”i Korsett” d.v.s. krucifixpiedestalen (offerstocken) som bar upp krucifixet.	SvK
1719	Tornhuven nybyggdes.	Inskr.
1741	Sakramentsskåp på N korväggen.	GF
1743	Nummertavla troligen utförd av Johan Hernell.	SvK, GS
1747	En duva skänktes till predikstolen av Nils Larsson, Kyrkeby.	SvK
1749	Ett timglas skänktes av sjömannen Nils Michelson Westman.	SvK
1740-tal	Muralmålningarna överkalkades.	SvK
1757	Klockan rämnade strax före julen.	SvK, GS
1758	Klockan göts om av Gerhard Meyer, Stockholm.	GKR, SvK
1765	Nästan alla begravningar som utfördes skedde i kyrkan p.g.a. ”den nedriga och sanka Jordmånen uppå Kyrkogården”. Av denna anledning förbättrades kyrkogården genom att tillföra jord. I slutet av samma århundrade begrovs de flesta på kyrkogården.	SvK
1777-78	Golvet, som förstörts av de många begravningarna, lades om med öländsk kalksten.	GS
1781	Nytt golv av trä och öländsk kalksten lades in.	SvK
1791	En lanterninhuv uppfördes på tornet efter ritningar av C. F. Adelcrantz, byggnadsmästare var Nils Gardelin (GS anger 1771).	SvK, GS, Inskr.
1700-tal	En läktare uppfördes. Dopfunten målades. Fattigstocken.	SvK SvK SvK
t. 1800-tal	Nummertavla.	GF
1805	Ett fönster togs upp i långhusets N murverk med ”stickbågig betäckning” och omramning av trä.	SvK
1809	Sakristians vind användes som sockenmagasin.	SvK
1840-talet	Läktare.	SvK
1854	Ljuskrona.	SvK
1864	Triumfkrucifixet hängde på ringkammarens N vägg.	SvK
1865	Kalk och bräder anskaffades ”För nya Likportens uppställande”, och samtidigt betaldes för en reparation av den gamla porten.	SvK
1869	Portstolparna, vilka flankerar kyrkogårdsingångarna, ritades av arkitekt A. W. Lundborg.	SvK
1879-83	En omfattande restaurering genomfördes då bl.a. takstolarna över kor och långhuset förnyades. Taken täcktes med tjärade spån. Långhusets N fönster försågs med mittpost, masverk och solbänk av huggen kalksten. Inredningen – bänkar, altarskrank,	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1879-83	predikstolstrappa förnyades helt efter förslag av arkitekt C. Grundström. Altaruppsatsen målades av G. W. Hallbom (inskr.). Ett av bladen på långhusets mittkolonns bas ersattes med konststen. Tillkom sannolikt N portalens dörrblad och korportalens d:o. Korportalens V kolonnett byttes.	
	Orgeln byggdes av Åkerman & Lund (1883).	ISO
1800-t	Kyrkan putsades om invändigt.	GF
	Predikstolen valnötsådrades (ej fyllningarna) och trappbarriären nygjordes.	GS
1904	Krucifixet restaurerades av Joh. Gardelin i Hemse (inskr.) SvK anger att krucifixet flyttades till korets N mur efter en omfattande renovering och ommålning utförd av C. W. Pettersson.	Inskr., SvK
1911	Lanterninen på tornet ersattes med en spetsig tornhuv, uppförd efter ritningar av byggmästare Nils Pettersson, Visby.	SvK
1916	En ljuskrona skänktes av grosshandlaren Jacob Oscar Larson och hans hustru Anna.	SvK
1935	Ett par ljuskronor skänktes av Ungdomssyföreningen.	SvK
1938	Storklockan göts av K. G. M. Bergholtz, Stockholm.	SvK
1939	Fasadputsen lagades.	GF
1945	Lånades sju glasmålningar ut till en utställning i Visby.	GF
1951	Kyrkogården utvidgades åt Ö efter förslag av arkitekt Olle Karth.	SvK
1952	Dopfunten flyttades till kyrkorummets V del.	ATA
1957-58	Omfattande restaurering under ledning av arkitekt Jörgen Fåk, Stockholm: Muralmålningarna togs fram av konservator E.	GK, SvK
	Olsson, Sanda. Nytt golv lades in i hela kyrkan. Tornets S portblad byttes. Elektrisk golvuppvärmning. Predikstolen, triumfkrucifixet, korbänken, altartavlan, sakramentsskåpet, nummertavlan, möbler i sakristian, fattigstocken och nummertavlorna konserverades av E. Olsson. Den tjocka släta putsen på altaret togs bort. NÖ sidoaltaret rekonstruerades, skivan hittades under restaureringen. En läktare i V revs och i dess ställe uppfördes ett orgelpodium. Orgelfasaden nygjordes. Ny bänkinredning och ett nytt altarskrank. En nummertavla med den gamla som förebild utfördes av byggmästare Reinhold Pettersson, Rone. Triumfkrucifixet som tidigare hängde på korets N vägg flyttades till triumfbågen. Dopfunten flyttades till sin nuvarande plats, den höjdes något med en hålkälad plint. Väggfast väggskåp i sakristians N murverk. El installerades till klockringningen. Orgeln omdisponerades.	SvK GF SvK GKR, ISO
1962	Kyrkans fasader putsades med grå activanputs.	SvK
1973 dec	Delar av tornets panel blåste ned i stormen. En del förstärkningsarbeten gjordes.	GF
1981	Delar av tornets panel blåste ned i en storm, dock inte samma delar som 1973.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1985	Kyrkan restaurerades, programmet upprättades av RAÄ:s Vårdsektion: Tornhuven nybyggdes, kor och långhus fick nya takstolar. Taken täcktes med falar. Fasaderna färgades om. Murarna förstärktes. Värmesystemet renoverades(?) Åskskydd monterades och flöjeln rengjordes. Solbänkarnas falar byttes och tjärades. Portarna målades svarta. Sakristifönstret målades med linoljefärg. Hängrännor monterades på sakristian. Vattendäcket byttes. Orgeln reparerades.	GF
1986	De nykonserverade glasmålningarna återmonterades. De medeltida hade konserverats av dr Gustav van Treeck, München. Fönstren från 1800-talet restaurerades av Ringströms glasmästeri, Stockholm.	GF
1989	En glasmålning lånades ut till världsutställningen ”War and Peace” i New York.	GF
1991	Ljusbärare.	GF
2000	Vid ett inbrott i kyrkan skadades dörren till sakristian och luckan till ett väggskåp i koret. Två silverljusstakar samt ett ställ till timglas stals. Dörren till sakristian renoverades omgående. Konservator skulle bedöma skadorna och ev. åtgärda dessa.	GF
2002	Textilkonsultfirma Lotine anordnade förbättrad textilförvaring samt ombesörjde att textilierna rengjordes alt. konserverades.	GF
	Värmesystemet byttes ut och belysningen kompletterades, ett nytt skåp anordnades för styrning av ljus, ljud och värme. Förslaget är utarbetades av tekn. dr. Tor Broström, Visby. Bänkarna målades om av Jerry Jannehag och orgelpodiets skärmar lagades av Byggnadshyttan. Åskskyddet kompletterades. Tornets portal tätades.	GF
2003	En vit mässhake renoverades av Licium.	GF
2005	Minneslund.	GF
2006	Lösa inventarier konserverades av Byggnadshyttan: dopfuntslock, nummertavla, förgylld ram, likvagn och likbårar.	GF
	Likvagnsboden restaurerades av Bygg och Restaurering Gotland HB.	GF
2007	Restaurering av ljuskronor och ljusredskap. Ansvarig entreprenör, Dahlströms metallgjuteri HB.	GM
2011	Restaurering av kyrkogårdsmur. Ansvarig entreprenör, Skogsstyrelsen.	GM
2013	Utvändig restaurering. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan på Gotland. Reparation av tornpanel. Reparation av tak på kor och långhus. Reparation av fasader och avfärgning. Naturstensytorna har rengjorts, foglagats och konserverats. Samtliga fönster och dörrsnickerier har målats respektive tjärats.	GM
2016	Konservering av portaler. Ansvarig entreprenör, Skanska Stenkonservatorn.	GM

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2023	Konservering av triumfkrucifix samt åtgärder på predikstolsbaldakin. Ansvarig entreprenör Konservator Svenning.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
GS	Svahnström, G. Etelhem kyrka Anförande vid kyrkans återöppnande den 8 juni 1958. Ingår i Julhälsningar 1958.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
SvK	Sveriges Kyrkor 105, Gotland V:1 (1965).
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltad av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten.
  skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan-och bygglagen reglerar avvändning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekat som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:
Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864
Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867
Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603
Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684
Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm
Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
Inventering av Etelhem kyrkogård 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.
Inventering av Etelhem kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum.
Inventering av inventarierna i Etelhem 2004 och 2007, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.,
Mannerstråle, C-F. 1957. Dokument i Gotlands Museums arkiv utan diarienummer.
Stenberger, M. 1935. Skrivelse till Raä, ATA dnr: 2702/1935.
Utas, J. Vård- och underhållsplan Etelhem kyrka 2009. Gotlands Museum.
Zerpe, L. 2002. Rapport över arkeologisk förundersökning på Etelhem kyrkogård, Etelhem socken, Gotland. Lst dnr 431-1282-02.
Örjestad, J. 2015. Etelhem kyrka. Rapport från RAGU 1985, skriven inom Rapportprojektet.

Tryckta källor

Busch, P. m.fl. Skeppsristningar på Gotland, 1993.
Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
Snædal, T. Medan världen vakar, 2002.
Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
Svahnström, G. Etelhem kyrka Anförande vid kyrkans återöppnande den 8 juni 1958. Ingår i Julhälsningar 1958.
Sveriges Kyrkor 105, Gotland V:1 (1965).
Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
Thunmark-Nylen, L. 1995. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). Ingår i: Jansson, I. (Red.) 1995. *Archaeology East and West of the Baltic*. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991.
Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Etelhem sn 1753. Lantmäteristyrelsen H22-1:1.
Laga skiftes karta, Botes nr 1, 1883. Lantmäteristyrelsen H22-4:4.